

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

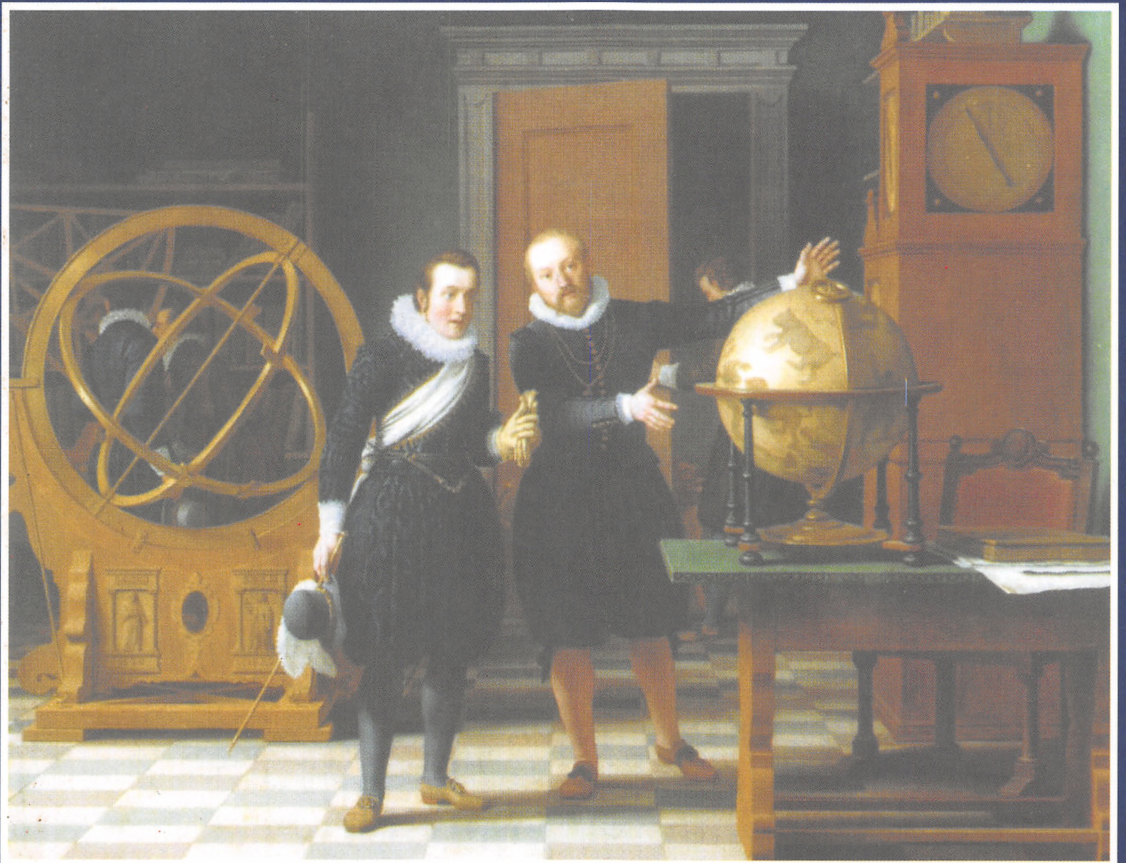
Fortid og Nutid

2003

4 ■ December

Side 241-320

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af ph.d. Peter Henningsen (ansvarshavende redaktør), arkivar ved Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 Kbh. V. Tlf. 33 66 23 33, e-mail: ph@kff.kk.dk; ph.d. Ulrik Langen, undervisningsassistent ved Roskilde Universitetscenter, Den humanistiske Basisuddannelse, Hus 05.2, Postboks 260, 4000 Roskilde, tlf. 35 39 31 18, e-mail: Ull@ruc.dk; ph.d. Jes Fabricius Møller, ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet og projektforsker ved Grundtvig-Akademiet på Vartov, Farvergade 27, 1463 Kbh. K, tlf. 33 73 28 12, e-mail: Jesfab@hum.ku.dk; og cand.mag. Sniff Andersen Nexø, ph.d.-stipendiat ved Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet, Blegdamsvej 3, 2200 Kbh. N., tlf. 35 32 76 24, e-mail: s.nexoe@pubhealth.ku.dk.

Abonnement koster 200 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Ulrik Langen, Jes Fabricius Møller eller Sniff Andersen Nexø, mens bøger til anmeldelse sendes til Peter Henningsen.

Forsidebilledet:

Tyge Brahes såkaldte brud med fædrelandet var en uudholdelig tanke for 1800-tallets historiemalere. I stedet gengav man motiver præget af harmoni som her på Eckersbergs maleri fra 1832 hvor Brahe fremviser en himmelglobus for en ung og benøvet Christian 4. Læs om Tycho Brahes magisk-religiøse videnskabssyn i Morten Fink-Jensens artikel Forskningen og forsynet side 263.

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

December 2003. Hefte 4. Side 241-320

Redaktørskifte

Poul Porskær Poulsen

Formand for Dansk Historisk Fællesråd

Det tidsskrift, du sidder og holder i hånden, lever og har det godt. Det er der flere grunde til. For det første er der naturligvis mennesker og institutioner i den danske historiske verden, som finder det umagen værd at abonnere. Der kunne sagtens være endnu flere abonnenter, men vi er i hvert fald glade for dem, der er! For det andet er der en række forskere, der har lyst til at få deres historiske forskning publiceret i *Fortid og Nutid*. Uden dem ville der heller ikke være meget tidsskrift at holde liv i. Og for det tredje har *Fortid og Nutid* en dygtig redaktion, der kan holde alle boldene i luften og sørge for at der hvert år udkommer fire spændende numre med væsentlige artikler, debat og anmeldelser. I al beskedenhed mener vi at have et af de mest velredigerede historiske tidsskrifter på markedet.

Redaktionen har gennem de seneste numre bestået af arkivar Peter Henningsen (ansvarshavende), arkivar Karl Peder Pedersen og ph.d.-stipendiat Sniff Andersen Nexø. Karl Peder Pedersen har imidlertid efter en lang god periode i redaktionen besluttet at trække sig tilbage. Dermed forsvinder "den ældste i gårde" i redaktionen, idet Karl Peder Pedersen sammen med Margit Mogensen og Lene Floris overtog redaktionen i efteråret 1997. Siden årsskiftet 1999/2000 har Karl Peder Pedersen stået for tidsskriftets

anmeldelser, et hverv, som er blevet røgtet med indsigt og seriøsitet, således at *Fortid og Nutids* anmeldelsessektion vel nok er det første, abonnenterne slår op i og læser, når et nyt nummer dumper ind ad døren. Fra DHF's styrelse skal der lyde en stor tak for en god indsats til Karl Peder.

Det betyder så også, at *Fortid og Nutids* redaktion skal suppleres med nye medlemmer. Og det er derfor blevet besluttet at optage to nye redaktionsmedlemmer, så de allerede nu kan blive fortrolige med arbejdet. De nye redaktionsmedlemmer er undervisningsassistent, ph.d. *Ulrik Langen*, Den Humanistiske Basisuddannelse, Roskilde Universitetscenter, og projektforsker og ekstern lektor, ph.d. *Jes Fabricius Møller*, Grundtvigakademiet ved Vartov og Institut for Historie, Københavns Universitet. Begge er historikere og har gennem forskning og formidling en bred kontaktflade til den danske kultur- og lokalhistoriske verden, og vi glæder os til at se de to nye sætte deres præg på tidsskriftet. DHF byder de to nye medlemmer af *Fortid og Nutids* redaktion velkommen og ønsker dem, sammen med den resterende "gamle" halvdel af redaktionen, held og lykke med fortsat at holde tidsskriftets fane højt. Styrelsen glæder sig til det kommende samarbejde.

Kunsten at fremstille en død helt

Officersportrætter fra De slesvigske Krige og dansk nationalisme i slutningen af 1800-tallet

Søren Mentz

Fortid og Nutid, december 2003, s. 243-262

Nederlaget til Preussen og Østrig i 1864 kastede Danmark ud i en eksistenskrise. Hvis landet skulle overleve som selvstændig stat, måtte den danske nationale identitet styrkes. I 1878 grundlagde brygger J. C. Jacobsen Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg for at styrke folkets moralske kraft. Et vigtigt indsamlingsfelt i årene efter museets oprettelse var portrætter af officerer fra De slesvigske Krige. Artiklen gennemgår historien bag disse helteportrætters tilblivelse, og sammenligner deres udtryksform med samtidige europæiske konventioner.

Søren Mentz, f. 1967, ph.d. i historie, museumsinspektør ved Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Har bl.a. redigeret *Kampen i Kongedybet. Slaget på Reden* (2001) og skrevet *The English Gentleman Merchant at Work. Madras and the City of London 1660-1740* (udkommer 2004).

Tilbageetoget fra Dannevirke i begyndelsen af februar 1864 kom som et chok for den danske befolkning. Bismarcks velsmurte krigsmaskiner var sat i bevægelse, og kun en hastig retræte til skanserne ved Dybbøl udsatte det danske forsvars totale sammenbrud. Den 15. marts indledte preussernes artilleri et ødelæggende bombardement af skanserne, som varede i over en måned. Ved 4-tiden om morgenen den 18. april åbnede samtlige preussiske kanoner ild. I de følgende seks timer affyredes næsten 8000 granater mod det danske forsvar. Dernæst blev stormangrebet sat ind, og i løbet af et par timer var stillingen indtaget.

Det efterfølgende tab af de tre herugdømmer Slesvig, Holsten og Lauenborg blev en traumatisk oplevelse for den danske stat, der mistede hen ved to femtedele af sit areal samt en mill.

indbyggere. Det var en katastrofe, for kunne Danmark overhovedet opretholde sin status som selvstændig nation? I den efterfølgende periode blev der gjort flere forsøg på at genskabe det danske folks selvagtelse. I 1878 etablerede brygger J.C. Jacobsen Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, hvor befolkningen kunne genvinde sin nationale stolthed og troen på nationens fremtid i mødet med fortiden.¹ I årene fra 1882 og frem til århundredskiftet erhvervede museet bl.a. en række officersportrætter fra de to slesvigske krige (1848-50 og 1864). Historien om disse helteportrætters tilblivelse giver et interessant indblik i, hvordan internationale konventioner indenfor portrætkunsten blev anvendt i forsøget på at styrke den nationale moral i Danmark.

Nationalismens tid

Italiens samling, som fandt sted mellem 1848 og 1870, samt Tysklands forening efter sejren over Frankrig ved Sedan i 1870 fik stor betydning for Europas udvikling og definitionen af nationalstatsideologien. Selvom de nyetablerede stater havde formået at skabe en geografisk ramme, manglede de fortsat at definere det ideologiske indhold, som skulle knytte folket sammen; Massimo d'Azeglios berømte vending "*Vi har skabt Italien, nu skal vi skabe italienerne*", understreger politikernes opgave med at definere de nye nationalstaters karakter.² Både i Tyskland og i Italien fungerede sproget som indikator på nationalitet og samlede folket på trods af de kulturelle forskelle, der prægede regionerne.

Nationalitetsprincippet skulle knyttes til nationer af en vis størrelse og "*Kleinstatere*" blev anset for degenererende. Tyske økonomer som Friedrich List og Gustav Cohn hævdede i 1880'erne, at en nation med en begrænset befolkning og et lille territorium umuligt kunne overleve eller bibringe verden noget nyttigt inden for kunst og kultur.³ Selvstændige stater som Bayern blev inkorporeret i det nye Tyskland og Hertugdømmet Parma blev en del af det forenede Italien, men hvorfor skulle disse stater opgive suveræniteten, mens f.eks. Holland forblev selvstændigt og hvorfor kunne Irland ikke løsrives fra det britiske imperium, når den irske befolkning var sprogligt og kulturelt anderledes?

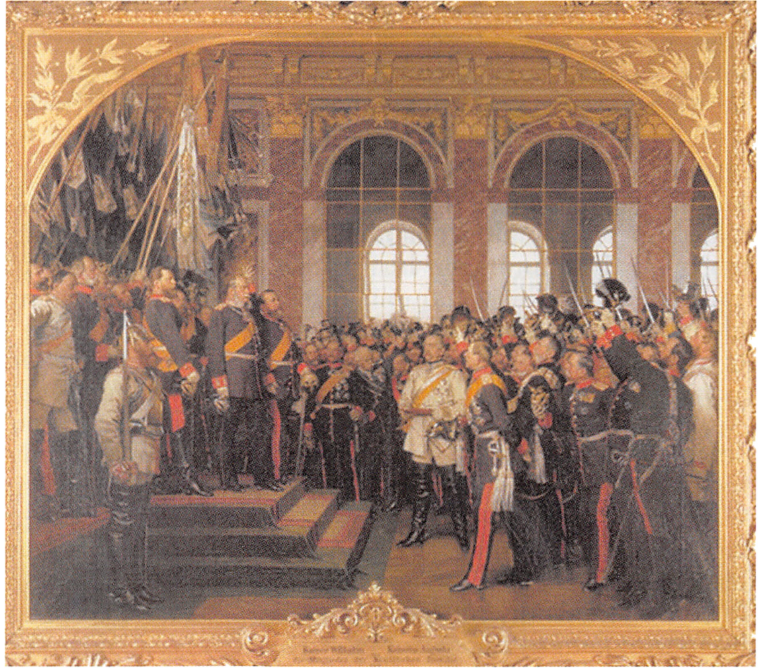
Den italienske politiker Giuseppe Mazzini forestillede sig i 1857 et Europa bestående af godt 12 nationer. Kriterierne for en selvstændig nationalstat kunne fordeles på tre punkter: For det første skulle nationen være historisk forankret, for det andet skulle der være en veletableret kulturel elite, som benyttede sig af et modersmål, såvel litterært som administrativt. For

det tredje skulle nationen bevise sin eksistensberettigelse; kun viljestærke og sunde folkeslag havde mulighed for at overleve, mens degenererede nationer ville blive opslugt og inkorporeret i andre stater.⁴

Disse tanker var allerede blevet udformet i den tyske offentlighed i begyndelsen af 1840'erne, hvor forestillingen om Danmark som fremtidig deltager i det tyske fællesskab blev luftet. Politisk som økonomisk var den danske situation svag, og et kommende Tyskland ville være bedre rustet til at varetage landets interesser.⁵ På samme måde fremhævede James Stuart Mill det positive i denne proces. Erfaringen viste, at en nationalitet der indgik i en større statsdannelse styrkede sin position, for havde skotterne ikke fået det bedre i union med englænderne? De havde bevaret deres særpræg og styrket deres nationale identitet, selvom de formelt var underlagt styret i London. Den imperialistiske verdensorden viste med al tydelighed disse forhold og det bevirkede, at europæiske lande fokuserede på aspekter som racehygiejne og socialdarwinisme for at sikre nationens fremtid. Den europæiske forestilling om nationale stater lå altså i anden halvdel af 1800-tallet langt fra den amerikanske præsident Woodrow Wilsons princip om folkeslagenes selvbestemmelsesret.

Nederlaget til Preussen og tabet af Slesvig-Holsten kastede den danske nationalstat ud i en eksistenskrise. Kunne Danmark på længere sigt opretholde sin status som selvstændig nation, og ville dansk kultur og sprog have en fremtid? Fra mange hold lød dommedagsbasuner og profetier om nationens undergang og Danmarks fortyskning. *Illustreret Tidende* udgav artikler om det danske sprog og kulturens mulighed for at overleve. I 1864 påpegede en artikel, at det danske sprog var tysk overlegent: "*Allerede disse simple Bemærkninger give til-*

Kaiserproklamation in Versailles. Malet af Anton von Werner, 1885. Friedrichsruh, Bismarck-Museum. Billedet omtales sidst i artiklen.

strækkelig Oplysning om hvorvidt det kan forholde sig rigtigt med den Paa-stand, at Tysk er Fremtidens Kultursprog. Thi naar et andet, om end af Tyskerne nok saa foragtet Sprog udtrykker Tanken simplere, kortere, mere correct, ja mere logisk rigtigt og med større Modulation, saa er det neppe rimeligt, at man for Fremtiden skulde blive staaende ved Tysk, men maatte da foretrække dette bedre, fyldigere, tænksomme og correctere Sprog”.⁶

I Grundtvigs øjne havde tysk sprog og tyske bøger gjort endnu mere skade end tyske våben og soldater.⁷ Danskheden måtte styrkes og det skete bedst, når kristendommen udviklede sin fulde kraft og glans i pagt med Nordens helteånd.⁸ Danskerne måtte fremstilles som et sundt og beslutsomt folkeslag, berettiget til en selvstændig nationalstat. I nederlagets stund fokuserede man på den danske kampgejst. I en artikel kaldet “Om Skam og Ære”, trykt i *Illustreret Tidende*, beskrives

den heltmodige indsats som danske soldater udviste. De havde mødt fjenden “med Resignation, med rolig Fasthed” og artiklen fortsatte “Vor lille Hær har udholdt det Utrolige; hvor har den ikke stridt, med Dødsforagt og Løvemod, for Danmarks Ret, Selvstændighed og Ære! Og for Integriteten har den stridt, ja for Integriteten!”⁹ Folket havde lidt et ærefuldt nederlag, men amputationen af det danske rige var ikke tegn på degeneration. Nationens vilje til selvstændighed fremgik også af tidens historiske værker. Bind 6 af *Danmarks Riges Historie*, som udkom i begyndelsen af 1900-tallet, afsluttedes på følgende måde: “Mange var de, som mistvivlede om, at landet, så stærkt formindsket, ville være i stand til at hævde en selvstændig statstilværelse (...) Men den danske nationalitet, både Nord og Syd for Kongeåen, viste efter ulykkerne i 1864 en livskraft, større end nogensinde før”.¹⁰

Danmark risikerede at lide samme

skæbne som Bayern, der var blevet opslugt af det tyske kejserdømme, for dansk kultur var gennemgående påvirket af tyske strømninger, og hvad skulle forhindre "jernkansleren" i at ekspandere mod nord? I 1878 hævdede politikere som konseilspræsident J.B. S. Estrup, at Danmark i en kommende krig mod Tyskland ville blive udslettet. Derfor ønskede han at føre en udenrigspolitisk tilnærmelseskurs over for den store nabo i syd.¹¹ Udbygningen af Københavns landbefæstning skal ses i lyset af denne erkendelse. Den signalerede forsvarsvilje uanset om man blev angrebet fra landsiden eller fra havet, men understregede samtidigt at Danmarks eneste chance for overlevelse var at forskanse hovedstaden, og holde ud indtil en venligsindet nation kom til undsætning.

Der var altså al mulig grund til at foretage en moralsk oprustning af den danske folkeejendommelighed. Ved siden af fremtrædende forkæmpere for danskheden som historikeren A.D. Jørgensen og Hedeselskabets stifter Enrico M. Dalgas stod grundlæggeren af Carlsbergbryggeriet J.C. Jacobsen.

Bryggerens nationale projekt – Frederiksborgmuseet

Betoningen af den nationale ejendommelighed affødte en interesse for nationens fortid. Gamle bygningsværker som borge, kirker og kongeslotte blev betragtet som historiske mindesmærker og enkelte fik så stærk symbolværdi, at de blev opfattet som nationale vartegn, og fik status af historiske monumenter. I løbet af 1800-tallet fik Frederiksborg Slot således karakter af nationalt monument, som guldalderens kunstnere gengav på en række kendte malerier.

Frederiksborg Slot havde på daværende tidspunkt allerede karakter af museum. Den kongelige portræt-

samling blev opbevaret i slottets sale og i 1812 tilførtes en privat samling, som Frederik 6. arvede. Det var landets betydeligste samling af portrætter, hvortil besøgende havde begrænset adgang mod betaling. Efter enevældens afskaffelse tog Frederik 7. slottet i brug. Det gamle bygningsværk blev kun delvist renoveret, og natten mellem den 16. og 17. december 1859 udbrød der brand. Størstedelen af malerisamlingen gik til grunde sammen med slottets indre; kun Audienssalen, Løngangen og dele af Slotskapellet undgik flammerne. Tabet af Frederiksborg var en national katastrofe. Få dage efter branden indledtes spontane pengeindsamlinger til slottets genopførelse. Kongen og staten fulgte trop, og i 1861 kunne man holde rejsegilde på Frederiksborg.

Brygger J.C. Jacobsen havde tjent en formue på produktionen af øl. Han rejste hyppigt udenlands og lod sig inspirere af forhold langt fra Valby Bakke. I Storbritannien så han, hvordan borgerskabet støttede kunst- og kulturlivet, og denne "*Public Spirit*" tog han til sig. Den danske adel levede ikke længere op til standens gamle forpligtelser, og derfor måtte borgerskabet træde til og overtage rollen som nationale mæcener. I 1877 da bryggeren var i færd med at etablere Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, begrundede han sine planer overfor Carlsbergfondet med følgende ord: "*Et saadant Samliv med Fortidens Minder vækker og uddanner Folkets historiske Sands og styrker dets Bevidsthed om, at det har haft sin Andel i Menneskehedens almindelige Kulturudvikling og dermed dets Erkjendelse af de Pligter, som denne Arv fra Forfædrene pålægger den nulevende og de kommende Slægter, og en saadan Bevidsthed og Erkjendelse vil ikke undlade at styrke Folkets Selvfølelse og moralske Kraft, hvortil et lille Folk som vort i høj Grad trænger*".¹²

Ifølge museets første statutter fra 5. april 1878 skulle samlingen indeholde fremstillinger af fædrelandshistoriske minder, bl.a. malerier, skulpturer og kunstindustri. Museet skulle ikke være et Panteon for berømtheder, men give en generel fremstilling af nationens fortid.¹³ Bryggerens vision var især inspireret af Versailles i Frankrig og Gripsholm i Sverige, hvor fortællende historiemalerier sammen med portrætter af nationens fremtrædende mænd og kvinder visualiserede folkets historie. Jacobsen udfærdigede selv en liste med over 80 emner til historiemalerier, som skulle vises på Frederiksborg. Indsamlingen af portrætter og historiemalerier viste sig at være lettere, når emnerne lå langt tilbage i tid og mere problematisk jo tættere man kom samtiden. Læser man bryggerens planer for museets indretning er de udførlige for de ældste tider, mens betegnelsen "krigsbilleder fra 1848-50 og 1864" er eneste kommentar til de store begivenheder, som prægede Jacobsens samtid.¹⁴

Løjtnant Anker i Skanse II – et tidligt helteportræt

I 1866 skrev H.C. Andersen til den unge kunstmaler Carl Bloch: "*Poesi og Kunst ere nu vort Dannevirke (...) Gud bevare os Dem, som De jo virker til at bevare vort Lands betydning*".¹⁵ Det var denne moralske oprustning, som lå bag ønsket om at etablere et heltegalleri på Frederiksborgmuseet med officerer fra de slesvigske krige. Men hvem udformede retningslinierne for officersportrætternes tilblivelse og form? Umiddelbart lyder det som et overflødigt spørgsmål, for det har vel været bestyrelsens opgave? Går man imidlertid Frederiksborgmuseets arkiver igennem, er forholdet ikke så lige til. Ganske vist var bestyrelsen aktiv i den første fase, men krigene havde en

Johan Andreas Peter Anker (1838-1876), premierløjtnant.

Malet af Niels Christian Hansen, 1865.
Frederiksborgmuseet.

stor offentlig bevågenhed, og derved fik private komiteer indflydelse på valg af motiver. Hvad enten portrættet blev bestilt af museet eller af en privat komite, havde kunstneren dog stor frihed i behandlingen af emnet, og derved spillede internationale konventioner også en rolle i de danske helteportrætters udformning.

Da Sophus Michaëlis anmeldte den årlige Charlottenborgudstilling i 1901 hæftede han sig ved, at små lande hverken havde stof eller lejlighed til at skabe store bataljemalere; det var kun stormagterne forundt og kun i forbindelse med store krigsbegivenheder. Denne antagelse er ikke helt korrekt. I kølvandet på den første slesvigske krig

Henri Alexander Antoine de Dompierre de Jonquières (1816-1879), generalmajor. Malet af Frederik Vermehren, 1882. Frederiksborgmuseet.

blev der udført en række samtidige krigsbilleder af malere som Jørgen Sonne og Niels Simonsen, hvorimod slagbillederne fra 1864 var få. Mest kendt er Simonsens to malerier udført i 1864, nemlig *Tilbagetoget fra Dannevirke* og *Træfningen ved Sankelmark*. Hvad portrætter angår, blev forbavsende få aktører malet lige efter de slesvigske krige. H.D. Schepelern fandt det karakteristisk, at man umiddelbart efter en tabt krig ikke fandt nogen anledning til at forevige de højt stående befalingsmænd, men valgte populære underofficerer.¹⁶

En af disse var løjtnant Peter Anker, helten fra Skanse II ved Dybbøl. Por-

trættet blev udført i 1865 af N.C. Hansen og udstillet på Charlottenborg samme år. Selvom de nærmere omstændigheder ved billedets tilblivelse er gået tabt, var kunstnerens valg af motiv ikke så underligt endda. Befolkningen havde fået kendskab til Ankers indsats gennem artikler i *Illustreret Tidende*. Som opinionsdanner havde tidsskriftet stor gennemslagskraft, fordi dets illustrerede artikler blev læst af et bredt publikum. Dækningen af begivenhederne ved Dybbøl i 1864 skabte helte. I maj måned blev løjtnant Anker fremhævet sammen med major Jonquières og løjtnant Castenskiold, hvis portrætter med tiden også fandt vej til Frederiksborgmuseet.¹⁷ Artiklen fokuserede på Ankers store mod, og hans indre ro pointeres flere gange, hvilket givetvis har inspireret kunstnerens valg af komposition.

N.C. Hansen lod sig påvirke af internationale strømninger og blev en af de første repræsentanter for dansk naturalisme inden for portrætkunst, hvor det realistiske, det autentiske og hverdagskildringen betonedes. Anker er ikke fremstillet i en heroisk scene. Han står derimod i en nærmest kedelig og hverdagsagtig situation under Dybbøls belejring med ryggen mod en kanon, der er flankeret af de beskyttende sandsække. Løjtnant Anker repræsenterer den rolige og beslutsomme soldat, og derved fremhæver portrættet netop et vigtigt aspekt i samtiden, nemlig at nederlaget i 1864 først og fremmest var en konsekvens af preussernes numeriske og materielle overlegenhed, og ikke skyldtes en degenereret dansk befolkning.

Frederiksborgmuseets bestillinger

Frederiksborgmuseets status som nationens portrætgalleri stimulerede bestillingen af officersportrætter. I be-

gyndelsen af 1882 tog museets bestyrelse initiativ til at etablere et heltegalleri fra De slesvigske Krige. Selvom portrættet af Peter Anker først blev erhvervet af Frederiksborgmuseet i 1891, fik N.C. Hansens stil betydning for hvordan efterfølgende opgaver blev grebet an.

Den 28. februar udvalgte bestyrelsen tre motiver og tre egnede kunstnere. Man ønskede et portræt af admiral Suenson udført af Otto Bache, et portræt af Henri de Jonquières af Frederik Vermehren samt et af general Max Müller, udført af enten Jørgen Roed eller August Jerndorff.¹⁸ Suensen var den eneste sejrherre fra 1864 og var derfor selvskrevet til heltegalleriet. I slaget ved Helgoland den 9. juni 1864 havde de danske krigsskibe slået den tysk/østrigske flåde. Oberst Max Müller havde udmærket sig under tilbagetrækningen fra Dannevirke ved at standse de østrigske soldater ved Sankelmark Sø med et veltilrettelagt bajonetangreb. De Jonquières blev fra marts 1864 den højstkommanderende artilleriofficer i Dybbølstillingen. Valget af artilleriofficeren er interessant. Det understreger intensionen om at hædre de aktive, dem som mærkede krigen på egen krop og satte liv og lemmer på spil. Der er ikke knyttet nogen speciel heltmodig bedrift til de Jonquières' person, men *Illustreret Tidende* havde i maj 1864 betegnet ham som en mand, der forenede teoretisk indsigt med praktisk energi og dygtighed. Hans viden var ikke en gold og ufrugtbar kundskabsmasse eftersom han udførte sit hverv på en sådan måde, at fjenderne måtte agte ham og vennerne beundre ham.¹⁹

I marts 1882 henvendte museet sig til de omtalte krigsveteraner med henblik på erhvervelse af deres portrætter. De Jonquières var død og Frederik Vermehren gik straks i gang, men de to andre modtog et brev med følgende tekst: "*I samlingen paa Frederiksborg*

af malede Portrætter af Danmarks berømte Mænd savnes hidtil et Portræt af Deres Excellence. Bestyrelsen ville derfor sætte Pris paa, at erhverve et monumentalt Billede af Dem, som for kommende Tider kunde være et synligt Minde om Deres Fortjeneste af vort Fædreland".²⁰ Admiralen blev beæret og gav sin tilladelse, hvorefter Otto Bache udførte et portræt på baggrund af en skitse, som allerede var forelagt bestyrelsen. Max Müller afslog derimod høfligt tilbuddet.

Vermehrens posthume portræt af de Jonquières fulgte N.C. Hansens stil. Maleriet kombinerer portrætgenren med historiemaleriet. Således ses de Jonquières i et stille og fredfyldt øjeblik, mens han nyder en cigar. Jordvolden, kanonerne og hånden på sablen er de eneste indikatorer på krigen. Den indre ro er i fokus. Selvom de mørke skyer har trukket sig sammen på himlen, står officeren uanfægtet på sin post og bærer alene forsvarets byrde. Man tvivler ikke på, at artilleriofficeren er sin opgave voksen og vil kæmpe trods overmagt og udsigt til nederlag.

Otto Bache fremstillede Admiral Suensen på broen af skibet *Niels Juel* under slaget ved Helgoland. Besluttsomheden karakteriserer sømandens blik. I baggrunden bølger krudtrøgen gennem luften mens besætningen jubler, formentlig i anledning af, at det østrigske flagskib "Schwartzenberg" er blevet skudt i brand. Selvom der ifølge bestyrelsen var tale om et monumentalt billede, blev formatet ikke stort. Otto Bache skulle have 2000 kr. for udførelsen, hvilket var 500 kr. mere end bestyrelsens første tilbud. Kunstneren hævdede, at billedet blev større end almindelige knæstykker og at baggrunden ville fordre ikke så få forstudier. Hvis museet ikke hævdede beløbet, ville Bache i stedet male et almindeligt portræt. Bestyrelsen accepterede Otto Baches betingelser, og i

*Edouard Suenson (1805-1887), viceadmiral.
Malet af Otto Bache, 1882.
Frederiksborgmuseet.*

marts 1883 besigtigede den det færdige værk i Baches atelier i St. Kongensgade.²¹

Indflydelsen fra private komiteer

På et bestyrelsesmøde 19. september 1883 blev der fulgt op på de to nyerehvervede helteportrætter. Fra museets side ønskede man at inddrage personligheder fra krigen 1848-50, og man ville arbejde for at tilvejebringe portrætter af generalerne Bülow, Rye og Schleppegrell. Men efterfølgende skete

ingenting. Først i slutningen af 1880'erne blev portrætterne bestilt, men denne gang var det ikke Frederiksborgmuseets bestyrelse, som var den aktive part, men derimod en række private indsamlingskomiteer.

Efter Max Müllers død i 1884 udførte Otto Bache hans portræt. Det blev skænket til Frederiksborgmuseet af 1. Infanteri Regiment. Max Müller ses til hest i billedets baggrund, rolig og fattet. Billedets midterfelt domineres af soldaternes bajonetter, hvilket understreger, hvordan de danske soldater mødte fjenden ved Sankelmark.

I de følgende år fik Frederiksborgmuseet en række portrætter foræret, hvis udførelse primært blev bekostet gennem komiteen *Indsamling fra Land og By*. Bag dette private initiativ stod oberstløjtnant Nysted og boghandler Reitzel, hvis navne dukker op i Frederiksborgmuseets arkiv. Hovedparten af de bestilte portrætter blev udført af Otto Bache og August Jerndorff. Sidstnævnte hævdede i et interview i 1904, at han kom i betragtning efter afbud fra Frederik Vermehren: *“Det er rent tilfældigt at jeg blev ført ind på det. (...) Man havde forgæves henvendt sig til Vermehren, måske til flere om at få et portræt af du Plat. Materialet der forelå, var så ringe at de ikke ville påtage sig det og så kom Oberstløjtnant Nysted til mig. Det er ham, der hele tiden har stået i spidsen, der har sat det hele i bevægelse. Han gik til våbenbrødrene og fik dem til at bestille, jeg tror det var Bülow; så vidt jeg erindrer, var det Hærens Officerer der bestilte du Plat. Han har også samlet private kredse om sådanne opgaver. Det gik ud på at få de mænd der mentes at have haft den mest fremragende betydning repræsenterede på Frederiksborgmuseet”*.²²

Portrætkunstens formål er at fremdrage modellens væsen og karakter. Det er således knyttet til lighed og erindring.²³ Det gode portræt fremstil-

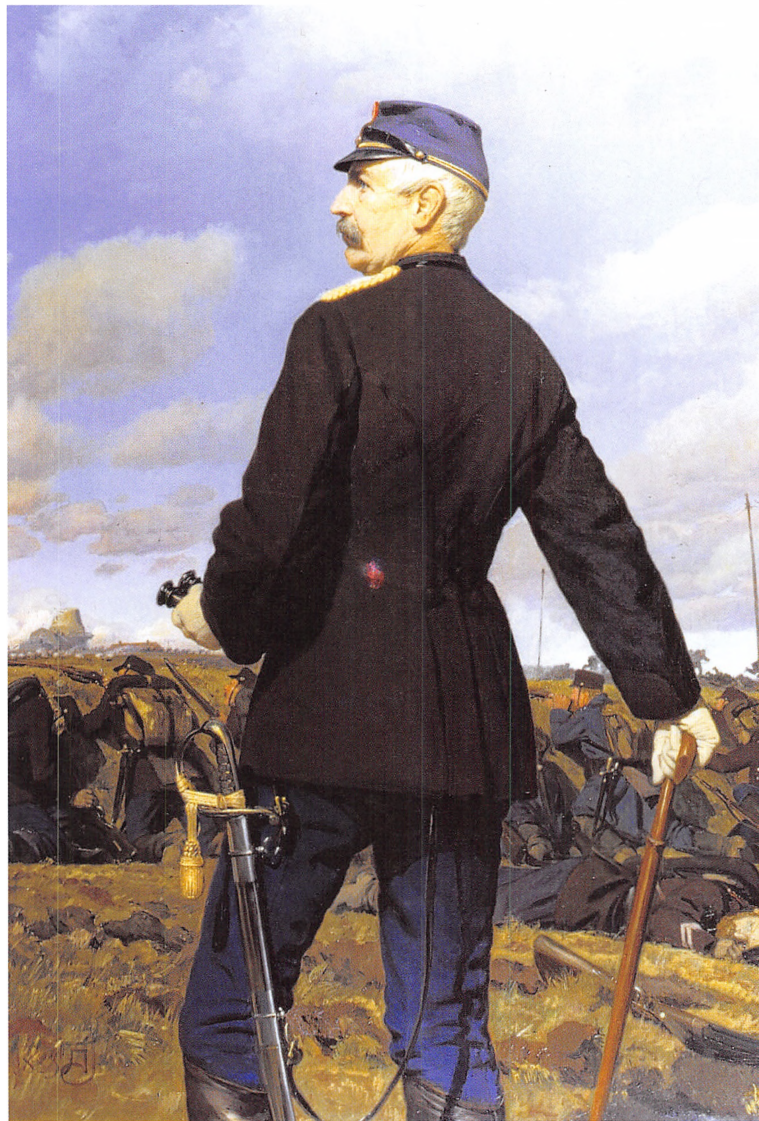
*Maximilian Müller (1808-1884), general.
Malet af Otto Bache, 1887.
Frederiksborgmuseet.*

ler mere end modellens fysiognomi, det kan også give associationer til modellens personlighed, selvpfattelse og samfundsposition. Disse aspekter belyses ved at medtage visse attributter og symboler i billedets komposition. I forbindelse med helteportrætterne kom kunstnerne på en vanskelig opgave. Flere af officererne var afgået ved døden og det vanskeliggjorde arbejdet. Dertil måtte kunstneren reflektere over samtidens forhold til de traumatiske begivenheder og visualisere behovet for de nationale forbilleder, som

helteportrætterne skulle dække selv om krigen var blevet tabt. Otto Bache fandt arbejdet med private komiteer anstrengende fordi hvert medlem kom med deres kritik og forslag til ændringer af billedet.²⁴ Alligevel lykkedes det som regel både at tilfredsstille bestillerens ønsker, og inddrage den internationale portrætkunsts generelle konventioner. Mens billederne af Treårskrigen centrale personligheder blev udført som monumentale helfigursportrætter, blev aktørerne fra 1864 malet i et anderledes mindre format, selvom

Peter Henrik Claude du Plat (1809-1864), generalmajor. Malet af August Jerndorff, 1885. Frederiksborgmuseet.

portrætterne blev udført i samme tidsrum, af de samme kunstnere og på bestilling af den samme kreds af personer. Der var trods alt forskel på vindere og tabere.

August Jerndorff erindrede, hvordan han med bestillingen af det første helteportræt bevægede sig ind på et ukendt felt. Det største problem var, at der ikke forelå noget anvendeligt billedmateriale af de afdøde officerer, han fik bestilling på. For at danne sig

et indtryk af den historiske ramme, som modellen indgik i, begyndte Jerndorff at læse Generalstabens beretninger og fik efterhånden noget ud af dem, selvom teksten i begyndelsen virkede fuldstændig "hebraisk". Dernæst op søgte han soldaterkammerater, der kunne fortælle små anekdoter og markante episoder fra den afdødes liv.

Jerndorff modtog i 1885 bestilling på et portræt af generalmajor Peter Henrik Claude du Plat, der faldt un-

der Stormen på Dybbøl. Kunstneren begyndte med studier af landskabet og malede en god skitse af vejen, der fra broen over Alssund førte op mod Dybbøl Banke. Det var på denne vej, at generalmajoren overvågede tilbagetoget af de sprængte små afdelinger af danske soldater, der langsomt trak sig tilbage efter fire timers håbløs kamp, og dér hvor du Plat til sidst faldt for fjendens kugler. Tidligere soldaterkammerater fortalte kunstneren, hvordan generalmajoren i dyb smerte over landets og hærens lidelser, havde søgt døden på det mest udsatte sted.

Det er denne begivenhed portrættet fokuserer på. du Plat ses stående uden nogen form for dækning, mens de menige soldater trykker sig mod det beskyttende værn af sandsække. Uden heroisme står han med ryggen til beskueren og med ansigtet vendt i profil. Med de fine hvide handsker, kikkerten og stokken minder han mest om en elegant person på vej i teateret, men det er et billede af soldaten, som rolig og fattet venter på døden. I billedets baggrund ses den sønderskudte Dybbøl Mølle som symbol på landets forfærdelige situation, men det lader den værdige officer sig ikke distrahere af.

Maleriet blev skænket museet af *“en forening af soldater der havde tjent du Plat”*. Kontakten til kunstneren blev formidlet af oberstløjtnant Nysted, der også var frontfigur i komiteen *Indsamling fra Land og By*, der mellem 1889 og 1896 lod fire monumentale portrætter udføre af heltene fra Treårskrigen, som efterfølgende blev skænket til Frederiksborgmuseet. De omfattede generalerne Krogh og Schleppegrell, som deltog i slaget ved Isted 1850 samt Bülow og Rye som udmærkede sig i slaget ved Fredericia 1849. Den 28. oktober 1887 havde museets bestyrelse modtaget en henvendelse fra Nysted og boghandler Reitzel, med tilbud om et portræt af general Krogh. Det eneste museet skulle gøre, var at

bekoste rammen og give besked om, hvilken plads et sådan maleri ville få i samlingen. Den 19. januar 1889 sendte Reitzel et brev til museet hvori han bekendtgjorde, at en frivillig indsamling havde tilvejebragt midler til at bekoste et portræt af general Bülow, der skulle fungere som pendant til det allerede udførte maleri af general Krogh.²⁵

I august 1890 kom tilbuddet fra den samme kreds af mænd, der havde bekostet Krogs og Bülows portrætter om betaling af yderligere to malerier forestillende Schleppegrell og Olaf Rye.²⁶ Hvilken tilknytning denne kreds af mænd havde til museets bestyrelse er uvis, selvom det virker påfaldende, at de udvalgte motiver var sammenfaldende med de ønsker, som bestyrelsen havde fremsat i 1883. Udførelsen af løjtnant Castenskiolds portræt understreger dette samspil. Den 26. september 1898 foreslog Ferdinand Meldahl, at museet erhvervede portrættet af *“den anden flinke mand i skanserne ved Dybbøl”*; nemlig Castenskiold. Billedet skulle fungere som pendant til Ankers portræt, som museet havde erhvervet i 1891.

Den 4. december 1899 modtog Frederiksborg et tilbud fra en privat komite, der allerede havde tilvejebragt midler til udførelse af et sådant portræt. Komiteerne valgte også motiver, uafhængigt af bestyrelsens ønsker og satte deres præg på udformningen af museets samling af motiver fra De slesvigske Krige. Deres indsats blev værdsat og anerkendt. I maj 1890 fik C.A. Reitzel et takkebrev for maleriet af general Bülow, som *“bestyrelsen har modtaget med stor anerkendelse og tilfredsstillelse og den beder hermed den ærede comitee modtage dens varme tak for den værdifulde forøgelse museet derved har erholdt”*.²⁷

Otto Bache udførte portrætterne af Krogh (1889), Schleppegrell (1896) og løjtnant Castenskjold (1902). Tids-

Frederik Adolph Schleppegrell (1792-1850),
generalmajor.
Malet af Otto Bache, 1896.
Frederiksborgmuseet.

Gerhard Christoph von Krogh (1785-1860),
generalalløjtnant.
Malet af Otto Bache, 1889.
Frederiksborgmuseet.

skriftet *Kunst* beskrev i 1903 Baches portræt af general Schleppegrell således: "Hans ansigt er præget af vældig energi af hård styrke. Kappen flager i suset af farten, regnen pisker i ansigterne; det er et betydningsfuldt ridt. Dette billede er i sandhed et fædrelandshistorisk monument. Det er komponeret og tegnet med al Otto Baches betydelige magt (...) det ligger ikke til kunstneren at fremhæve i bidende træk krigens meningsløshed og rædsler".²⁸ Otto Baches officersportrætter er en hyldest til den danske helt. Schleppegrell ses under udførelsen af et frontalt angreb mod fjenden, ridende hen over faldne soldater, mens general Kroghs billede er et klassisk magtportræt, som fremhæver hans ro og evne til at lede hæren. Portræterne blev

udført som rytterbilleder, og derved kunne Bache vise sit talent som dyremaler med heste som speciale.

Efter du Plats portræt malede Jerndorff endnu tre fremtrædende officerer, nemlig general Bülow (1890), oberst Lunding (1892) og generalmajor Olaf Rye (1895). De var alle involveret i Slaget ved Fredericia. Niels Lunding var ingen oplagt eksponent for den danske helt. Han var oberst i Ingeniørkorpset og blev udnævnt til kommandant i Fredericia i 1849, og satte med kort varsel fæstningens forfaldne volde i forsvarsstand. Jerndorff rådede ikke over billeder fra tiden og malerens udgangspunkt blev fotografier fra Lundings gamle dage, mens hovedets facon og karakter blev udført efter oberstens sønnesøn. Ellers ud-

*Niels Christian Lunding (1795-1871), general-løjtnant.
Malet af August Jerndorff, 1892.
Frederiksborgmuseet.*

*Carl Wilhelm Castenskiold (1837-1919), løjtnant.
Malet af Otto Bache, 1902.
Frederiksborgmuseet.*

nyttede Jerndorff de oplysninger om Lunding, han kunne få fra oberstens bekendte. Lunding havde nemlig en særlig måde at vise tænderne på, når han koncentreret iagttog forholdene, en detalje som ses på portrættet. Karakteristisk for Jerndorffs billeder fremstilles Lunding i en almindelig hverdagsagtig situation. Han er i færd med at passe sit arbejde og iagttager nøje forholdene uden at lade sig påvirke af de forestående begivenheder. Maleriet blev bestilt af Ingeniørkorpset, som derved også blev repræsenteret på Frederiksborgmuseet.

Otto Bache og August Jerndorffs stil og tilgang til opgaven med at male officersportrætter varierede, men budskabet var det samme. Kunsten skal fremstille befolkningens offervilje og

modige forsvar af fædrelandet. Det militære sammenbrud fordrede et nyt Dannevirke, og den sag påtog kunstnerne sig gerne. Det fremgår tydeligt, dels af interviewet med Jerndorff fra 1904, hvori han beklagede at han ikke selv havde deltaget som soldat, dels fra Otto Bache der var blevet kasseret på session tre gange pga. en hjertefejl. Begge anså kunsten som deres bidrag til landets frelse.

Bache valgte at fremhæve det heroiske. Castenskiold står kækt med foden på brystværnet uden beskyttelse mod fjendens kugler, samtidigt med at hans håndbevægelse viser soldaterne, at de skal passe på. Jerndorff derimod, fremhævede modet ved at underspille det heroiserende. Hans portrætter viser den indre styrke og overbevisnin-

gen om, at i den retfærdige sags tjeneste, som fædrelandets beskytter, er innet offer for stort. Olaf Rye er fremstillet således, at beskueren ikke er i tvivl om, at han er "mærket til døden". Slaget er endt, sablen er tilbage i skeden og Rye er ene, omgivet af døde, hans hest ligger død bag ham, og en dræbt soldat ligger for hans fod. Der mangler kun Rye selv, men han er rede.²⁹

Hvad enten man valgte den ene eller den anden udtryksform, sender officersportræterne et klart signal. Det danske folk var en sund og stærk nation, der var indstillet på at forsvare landet. Selv i håbløse situationer udviste danskerne beundringsværdigt mod. Det hævdede *Illustreret Tidende*, som påpegede, hvordan de preussiske styrker havde afholdt en dobbelt æresfest efter sejren: "Det var en Æresfest, en Jubel ovre Seieren: saaledes jubler et stort Folk naar en mægtig Fjende, en farlig Modstander, er besejret".³⁰

Det er således muligt at påvise sammenhæng mellem samtidens frygt for Danmarks fremtid og udformningen af heltegalleriet på Frederiksborgmuseet. Motivet til maleriernes bestilling, uanset om den kom fra museets bestyrelse eller en privat komite, var at ære den danske soldats indsats. Denne opgave løste kunstnerne så godt, at stilen både imødekom dette særlige nationale krav og benyttede de konventioner, som var fremherskende i europæisk portrætkunst.

General Gordons sidste forsvar – samtidens internationale helteportræt

Ser man ud over Danmarks grænse og sammenligner Frederiksborgmuseets samling af helte fra slutningen af 1800-tallet med tilsvarende malerier i Europa, vil man finde en række fællestrekk. F.eks. udførte den franske kunstner Achille Deverias et portræt af mar-

Jean Jacques Pelissier, fransk marskal.
Udført ca. 1856.
London Illustrated News, 1856.

skal Pierre Joseph Francios Bosquet under belejringen af Sebastopol i Krimkrigen 1855. Den franske officer er fremstillet stående tilbagelænet mod skansens brystværn. Han er barhovedet og synes at nyde et roligt øjeblik i krigen. Portrættet, som findes på Louvre, er en fransk forløber for N.C. Hansens portræt af løjtnant Anker fra 1865. Samme stil genfindes i en illustration fra *Illustrated London News* af den franske øverstkommanderende under Krimkrigen Jean Jacques Pelissier. Også han ses stående i skanserne, dog iført sin feltmarskalsuniform med medaljer og ordensbånd, hvilket gør situationen mere ophøjet og værdig. Frankrig havde som Danmark ikke meget at fejre på den internationale krigsarena. Nederlaget til Preussen i 1870 og proklamationen af Det tyske Kejserrige på Versailles var en ydmygelse, som nationen ikke glemte.

I Storbritannien var der heller ingen hang til overdreven heroisme. Tiden mellem 1870 og 1900 var præget af bekymring og manglende tillid til egen styrke, selvom briterne kontrollerede verdens største imperium. Herbert Spencers indflydelsesrige tanker om socialdarwinismen slog igennem i løbet af 1880'erne og skabte bekymring for, om den britiske nation på længere sigt havde kræfter til at opretholde sit imperium. Den økonomiske vækst stagnerede, og britiske varer havde svært ved at klare konkurrencen i forhold til USA og Tyskland, som moderniserede deres industri. Magtforholdet på det europæiske kontinent blev ændret, og den aggressive tyske militarisme bekymrede de britiske politikere, som blev mere og mere indadskuende. Victoriatidens Storbritannien var præget af bekymring, som forstærkedes af den britiske hærs dårlige resultater i flere mindre militære aktioner. Værst var deltagelsen i Krimkrigen 1854-56, hvor nationen led et alvorligt prestigetab, selvom man undgik nederlag. Ude i imperiets randområder var den britiske hær også blevet påført nederlag i en række mindre træfninger, bla. i Afghanistan og Sudan, og selvom kontrollen efterfølgende blev oprettet stod man tilbage med en fornemmelse af, at fremtiden på ingen måde tegnede lys.

Elizabeth Butlers maleri fra 1879 *The Remnants of an Army* udstillede nationens sørgelige tilstand efter nederlaget i Den Første Afghanerkrig i 1840'erne. Det viser hvordan den eneste overlevende fra Kabul ankom til Jalalabad efter hærens undergang i Khyberpasset. Der var en klar tendens i Victoriatiden til at fremstille nederlag og fiasko frem for de store triumfer. Man sværmede om temaer fra Middelalderen, og nygotikken var et forsøg på at opbygge et billede af en tryk og behagelig fortid, hvor ære og høvisk adfærd var fremherskende. For

The Remnants of an Army.
Malet af Elizabeth Butler, 1879.
Tate Britain.

at stive moralen af, havde befolkningen brug for helte, der kunne personificere de moralske dyder som imperiets fremtid afhang af, først og fremmest offervilje. En sådan person var general Charles Gordon (1833-1885).

Pga. Suezkanalens etablering var Storbritannien blevet involveret i Egyptens forhold og dermed også i Sudan, som formelt var underlagt styret i Cairo. I 1884 gjorde Sudan oprør, og efter en sejr over den egyptiske hær var landet under oprørernes kontrol med undtagelse af hovedstaden Khartoum. Som følge af et folkeligt pres i England sendte den britiske premierminister William Gladstone general Charles Gordon til Sudan for at evakuere Khartoums egyptiske befolkningsdel, men Gordon var en excentrisk og uberegnelig person. Han havde udprægede sadistiske tilbøjeligheder og nærrede et inderligt ønske om at lide martyrdøden.³¹ Befolkningen blev ikke evakueret i tide, for Gordon lod oprørsstyrkerne omslutte byen, i håb om at opinionen i London ville tvinge politikerne til handling. Selvom Gladstone ikke ønskede at blive involveret i Sudan, gav han efter for presset og send-

*Olaf Rye (1791-1849), generalmajor.
Malet af August Jerndoff, 1895.
Frederiksborgmuseet.*

*Charles George Gordon, engelsk general.
Malet af G. W. Joy, ca. 1893.
City Art Gallery, Leeds.*

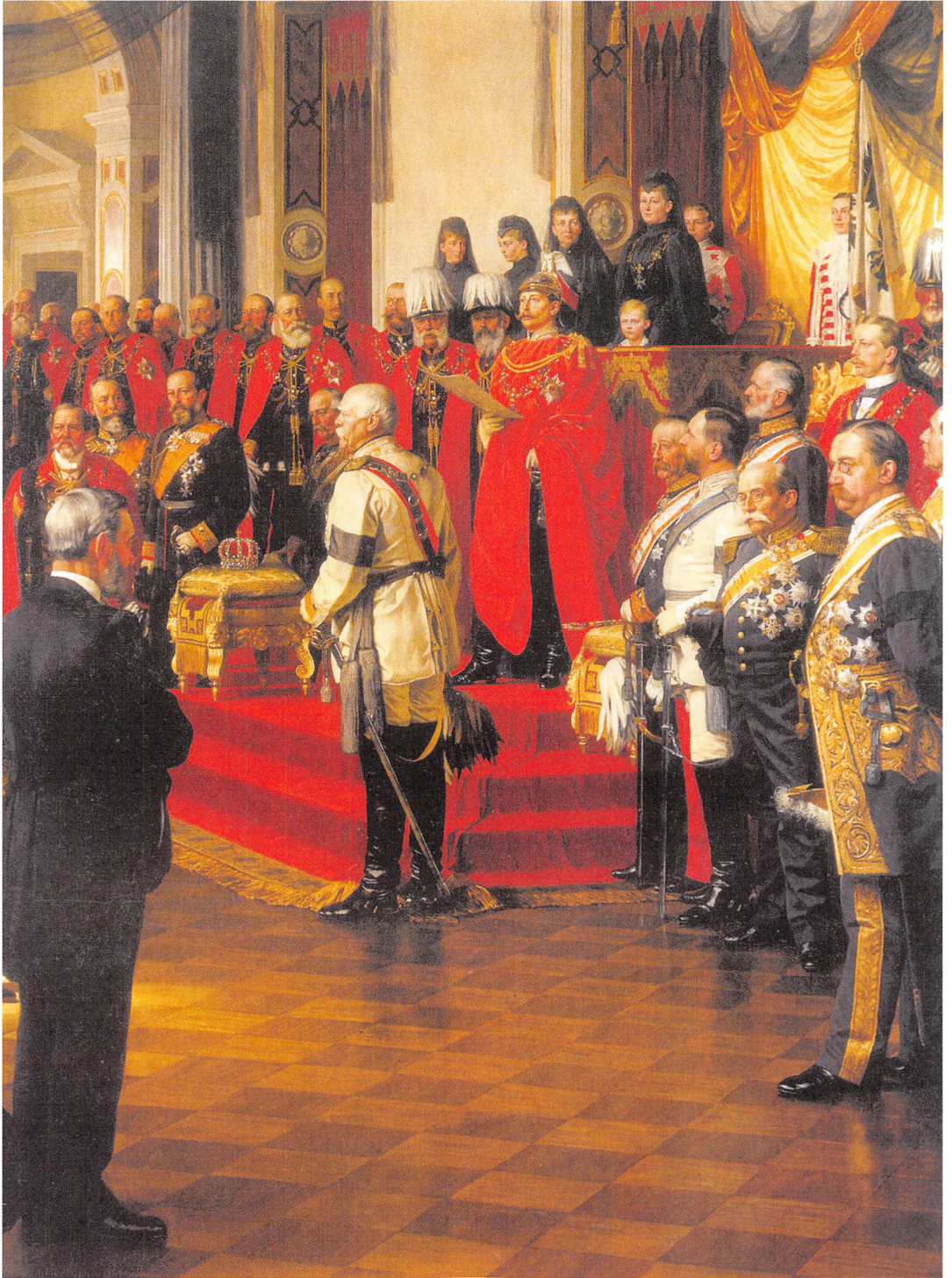
te en større britisk styrke mod Khartoum. Den nåede bare ikke frem i tide. De sudanske oprørere havde allerede indtaget byen og dræbt hovedparten af byens indbyggere, herunder general Gordon. Begivenhederne i Sudan gjorde Gordon til en af Victoriatidens mest feterede helte. Hans heldedåd tvang efterfølgende den britiske regering til at udruste en hær under ledelse af general Kitchener, der generobrede Sudan mellem 1896 og 1898.

I 1893 udførte G.W. Joy et monumentalt portræt, der forestillede general Gordons sidste forsvar i Khartoum. Situationen er opdigtet og viser generalen stående foran en trappe. Flere oprørere er på vej op, bla. én med løftet spyd klar til at sende det dræbende våben afsted. På trods af udsigten til en snarlig og voldsom død står generalen uanfægtet i fuld uniform og med fez på hovedet. I højre hånd holder han en skarpladt pistol, men den er

sænket som tegn på, at yderligere modstand er nytteløs. Den venstre hånd holdes foran brystet, og hans myndige attitude viser, at han ikke viger men vil beskytte den bagvedliggende frygtsomme egypter med sit liv. Det er den engelske version af Olaf Rye eller Claude du Plat. Såvel Gordon som Rye og du Plat portrætteres umiddelbart før deres død, men de har ikke mistet fatningen; de er i en højere sags tjeneste og det giver indre ro og styrke.

Der er således klare lighedstræk mellem de danske helteportrætter og den måde, hvorpå man fremstillede engelske og franske officersportrætter i slutningen af 1800-tallet. De fremherskende konventioner inden for portrætkunsten kunne således både anvendes i verdens betydningsfulde stater og i nationer, der var faretruende tæt på afgrundens rand. Men i såvel Storbritannien som Frankrig og Dan-

Die Eröffnung des Reichstages im Weissen Saal der Berliner Scholss durch William II am 25. Juni 1888.

*Malet af Anton von Werner, 1893.
Deutsches Historisches Museum.*

*Friedrich Karl (1828-1885)
Preussisk prins, øverstkommanderende i 1864.
Udført ca. 1864.
Frederiksborgmuseet.*

mark var der en umiskendelig frygt for, hvad fremtiden ville bringe, og en nagende angst for at landet ikke kunne bevare sin position i den kommende verdensorden. Tyske helteportrætter er i sammenligning hermed langt mere militante, og genspejler den unge nations selvtillid og tro på Tysklands voksende betydning.

Efter stormen på Dybbøl blev der udført et litografi af den preussiske prins Friedrich Karl, der overtog kommandoen over hæren den 18. maj mens Helmuth v. Moltke fungerede som stabschef. Prinsen er fremstillet i klassisk positur, til hest med hævet sabel og blikket rettet mod beskueren. På uniformen ses ordener og ordensbånd og den høje militærhue er udstyret med dødningshoved. I baggrunden

rider stabsofficererne, mens soldaterne marcherer på vej til fronten. Det er sejrherren midt i krigstumlen man ser. På samme måde blev der fremstillet statuer af kansler Bismarck som *Roland von Berlin*, en middelalderlig ridder i fuld rustning, med skjold og draget sværd eller i uniform støttende sig til sin sabel.³²

Det tyske selvværd genfindes også på Anton von Werners *Kaiserproklamation in Versailles* udført i 1885 som er gengivet på s. 245. Billedet fremstiller det tyske kejserriges fødsel og Wilhelm 1.'s hyldest i Versailles. Maleriet udførelsen, for at betone Bismarcks rolle i det historiske forløb. På den endelige version er han placeret i billedets centrum sammen med Moltke, mens Kej-

ser Wilhelm 1. ses til venstre i billedet, stående på en forhøjning, mens han modtager salens hyldest.³³ I 1893 gen tog Anton Von Werner kompositionen i *Die Eröffnung der Reichstages im Weissen Saal der Berliner Schlosses durch Wilhelm II am 25. Juni 1888*, hvor den aldrende kansler ses i billedets midte foran en forhøjning, hvorpå Kejser Wilhelm 2. ses med den karakteristiske ørnehjelm, røde kappe og hånden på sværdet.³⁴

Konventioner i portrætkunsten

Danske kunstnere levede ikke i en osteklokke afskåret fra deres omverden. De indgik i et større hele og lod sig inspirere af den europæiske udvikling inden for portrætkunst. De danske helteportrætter er derfor hverken unikke i deres komposition eller i brugen af virkemidler, men betoner de bekymringer, som prægede både den danske og den engelske befolkning i slutningen af 1800-tallet. August Jerndorffs og Otto Baches helteportrætter balancerede mellem dansk national selvforståelse og internationale konventioner. De skulle tilpasses bestillerens krav og ønske om at vise de danske soldaters offervilje på en måde, som ville vække forståelse og anerkendelse i udlandet. Jerndorffs portrætter fulgte N.C. Hansens naturalistiske stil, hvorimod Otto Baches udtryk blev mere heroiserende, især på billedet af Schleppegrell.

Sådan har det altid været, når kunsten træder i statens eller i ideologiens tjeneste. Christian 4. benyttede Renæssancens billedsprog til at betone monarkiets rolle i samfundet og især samtidens interesse for guddommelig arvefølge på et tidspunkt, hvor landet var et valgkongedømme. Herved betones kongens idealer, ikke den faktiske politiske situation. På samme måde fortæller helteportræterne ikke me-

get om De slesvigske Krige eller om officerernes sande karakter. De understreger befolkningens frygt for den store nabo i syd og erkendelsen af, at dansk uafhængighed i fremtiden kunne kræve stor offervilje i befolkningen. Måske kunne man ikke vinde, men man kunne i hvert fald tabe med værdighed.

Noter

1. K. Glamann: J.C. Jacobsen Brygger og mæcen, M. Bligaard (red.): J.C. Jacobsen og Frederiksborg. Frederiksborgmuseet 1997, s. 8.
2. M. Clark: *Modern Italy 1871-1982*, London 1984, s. 30.
3. F. List: *Das nationale System der politischen Ökonomie*. Mit einem Nachwort versehen von Günter Fabiunke, Berlin 1982; G. Cohn: *Nationalökonomische Studien*, Stuttgart 1886.
4. E. J. Hobsbawn: *Nations and Nationalism since 1780*. Programme, Myth, Reality, Cambridge 1990, s. 36-39.
5. C. Bjørn og C. Due-Nielsen: *Dansk Udenrigspolitik Historie* bd. 3: *Fra helstat til nationalstat*, Gyldendal, 2003, s. 76-77.
6. *Illustreret Tidende* 1. maj 1864, nr. 240, s. 254.
7. P. Bagge: *Nationalisme, antinationalisme og nationalfølelse i Danmark omkring 1900*, S. Ellehøj (red.): *Festskrift til Astrid Friis*, København 1963, s. 3.
8. F. Lundgreen-Nielsen: *Grundtvig og danskhed*, O. Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie* bd. 3: *Folkets Danmark 1848-1940*, København 1992, s. 160.
9. *Illustreret Tidende* 5. juni 1864, nr. 245, s. 287.
10. N. Neergaard: *Danmarks Riges Historie 1852-1864*, København 1893-1907 bd. 6, s. 286-7.
11. D. Tamm: *Konseilspræsidenten Jacob Brønnum Scavenius Estrup 1825-1913*, København 1996, s. 223.
12. P. Eller: *Brygger J. C. Jacobsens plan over historiske fremstillinger til Frederiksborgmuseet*, *Danske Magazin* 8. rk. 5. bd. 4. hf., 1989, s. 309.
13. S. Heiberg: *Nationalt portrætgalleri eller nationalhistorisk museum?* (jfr. note 1), s. 56.
14. P. Eller: *Brygger J. C. Jacobsens plan over historiske fremstillinger*, (jfr. note 12), s. 325.

15. R. Magnussen: Carl Bloch 1834-1890, 1931, s. 50.
16. H.D. Schepeleern: 1864 i danske billeder. Katalog over mindeudstilling på Frederiksborg i 1964, s. 12.
17. Illustreret Tidende 1. maj 1864, nr. 240, s. 249.
18. Frederiksborgmuseets arkiv, FMj 20/1881-82
19. Illustreret Tidende, 1. maj 1864, nr 240, s. 249.
20. S. Heiberg: Nationalt portrætgalleri eller nationalhistorisk museum?, (jfr. note 1), s. 60
21. Frederiksborgmuseets Arkiv FMj 20/1881-82 Otto Bache til Frederiksborgmuseet 24. marts 1882 og 8. marts 1883
22. Stenografiske interviews ved C.C. Clausen, Hver 8. dag nr. 16, 17. januar 1904.
23. S. Heiberg: Danske portrætter, København 2003, s. 13, 20.
24. Otto Bache. Malerier, Studier og Tegninger, København 1928, s. 50.
25. FMj. 44/1889-90, C. Reitzel til Frederiksborgmuseets bestyrelse, 14. december 1888.
26. FMj 90/1888-89; 108/1889-90.
27. FMj 44/1889-90, 3. maj 1890 Bestyrelsen til C.A. Reitzel.
28. Kunst 5. august 1903
29. P.M. Hornung: Ny Dansk Kunsthistorie bd. 4: Realismen., København 1993, s. 70f.
30. Illustreret Tidende, 5. juni 1864, nr. 245, s. 287.
31. R. Aldrich: Colonialism and Homosexuality, London 2003, s. 69-70.
32. Bismarck – Preussen, Deutschland und Europa, Deutsches Historisches Museum 1990, s. 471, 474.
33. Maleriet findes på Friedrichsruh, Bismarck-Museum.
34. Victoria & Albert, Vicky & The Kaiser. Ein Kapitel deutsch-englischer Familiengeschichte, Deutsches Historisches Museum 1997, s. 180.

Forskningen og forsynet

Religion og videnskab i det efterreformatoriske Danmark

Morten Fink-Jensen

Fortid og Nutid, december 2003, s. 263-282

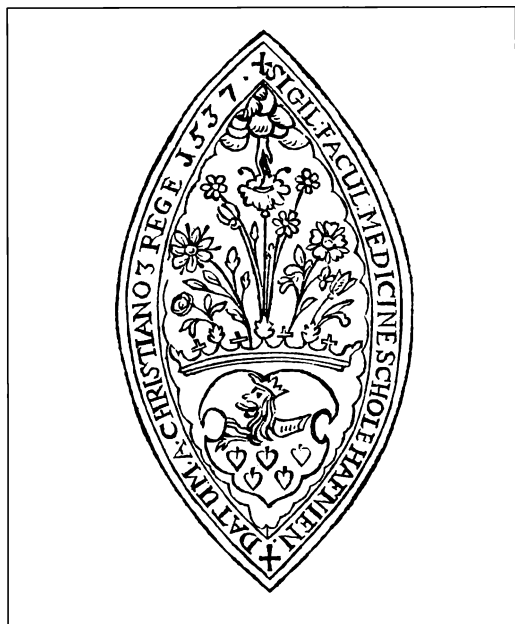
Artiklen argumenterer for at enhver virkelighedsopfattelse i perioden omkring Reformationen (1536) var magisk-religiøs. Det må derfor også gælde for det der i dag opfattes som det religiøses og det magiskes modsætning: videnskaben. Det ses da også at en vigtig del af begrundelsen for undervisning i de natur- og lægevidenskabelige fag i de følgende hundrede år var at de skulle bidrage til en almindelig erkendelse og accept af Guds almagt og forsyn, men det ses også at der til dette arbejde blev anvendt teorier og metoder som umiddelbart synes uforenelige med luthersk, ortodoks teologi.

Morten Fink-Jensen, f. 1969, cand.mag. i historie og ph.d. i 2002 på en afhandling om religion og videnskab i Danmark i de første hundrede år efter Reformationen. Fra 2003 tilknyttet Institut for Historie, Københavns Universitet, på et af Carlsbergfondet finansieret forskningsprojekt om udviklingen i forestillingerne om et liv efter døden fra 1500-tallet og frem.

Bergen fik i 1557 en ny biskop. Det var Jens Skjelderup (ca. 1510-82), og hans udnævnelse fortæller os noget om et, for os uvant, tæt forhold mellem det teologiske og det naturvidenskabelige i 1500-tallets midte. Skjelderup, der vistnok var bondesøn fra landsbyen Skjellerup mellem Hobro og Mariager, var omkring 1549 blevet professor i fysik ved Københavns Universitet. Hans ambitioner gik imidlertid i retning af medicinen som han begyndte at udanne sig i. Også privat kørte han sig i stilling til et professorat på det medicinske fakultet, idet han giftede sig med medicinprofessor Peter Capeteys (1511-57) adoptivdatter.

I 1556 tog Skjelderup, efter at have fået grønt lys fra både universitetet og Christian 3. (1534-59), til Rostock for at tage doktorgraden i medicin under foresæde af Jacob Bording (1511-60), der var en anerkendt læge der på stedet. Skjelderup havde altså på alle måder forberedt sig på at kunne efter-

følge svigerfaderen som medicinsk professor, og da Capeteyn døde allerede året efter, skulle man tro at Skjelderup var selvskreven til posten. Det blev der imidlertid ikke noget af. Christian 3. forsøgte altid at trække udenlandske kapaciteter til landet, og det lykkedes ham at få nævnte Jacob Bording, der var fra Antwerpen, herop fra Rostock. Skjelderup blev altså forbigået på universitetet, men i stedet blev han nogle måneder efter tilbudt det ledige bispeembede i Bergen Stift. Det var kun efter megen nølen at han sagde ja til udnævnelsen, og først efter at have fået lovning på at han kunne vende tilbage til sit professorat i København hvis han fandt forholdene for barske i det vilde Norge.¹ I flere år efter sin ankomst til Bergen truede han med at gøre brug af klausulen, men efterhånden fandt han sig dog til rette, og han blev i embedet til sin død i 1582. Han havde jo heller ikke været tvunget til at acceptere tilbudet, men

Segl for det medicinske fakultet på Københavns Universitet, 1537. For neden er et kronet skjold med løve og hjerter gengivet; det er en afledning af det danske kongevåben. For oven Guds hånd som får planterne til at vokse, og som giver dem de helbredende kræfter, lægen kan lære at udnytte. Hermed udtrykkes at medicinstudiet var indstiftet af Gud, men også at det var statens pligt at opretholde det, for det er ud af kongekronen at planterne vokser.

det var ham åbenbart for ærekrænkende eller udsigtsløst at fortsætte som fysikprofessor på universitetet.

Men hvad der er det interessante i denne sammenhæng er, at man valgte at tilbyde dette høje kirkeembede til en mand, der ikke blot havde haft blikket stiftet mod en lægekarriere, men også var uden nogen videre teologisk uddannelse, ja tilmed ikke havde videre lyst til at blive biskop. Skjelderup havde studeret i Wittenberg, og han havde sandsynligvis taget magistergraden der, men hvor meget han har lagt sig efter teologien er uklart. Han har sikkert haft ry for at være en hæderlig og loyal person; det har vel nærmest været den vigtigste årsag til at man har udnævnt ham. Men hans

kaldelse er lige så meget et udtryk for at natur- og lægevidenskaben knyttede an til teologien og religionen; at være professor i fysik og dr. med. kvalificerede også én til at varetage udbredelsen af og opsynet med den rette tro. For som fysiker og læge i 1500-tallets Danmark blev man skolet i at se tingene i den rette protestantiske sammenhæng, og det arbejde man udførte, og den uddannelse man havde, handlede om at forstå og forklare den gudskabte natur på samme måde som præsterne skulle forstå og forklare den hellige skrift.²

Den religiøse forklaringsverden

Skjelderups eksempel fortæller os i hvor høj grad 1500- og 1600-tallets Danmark på afgørende punkter adskiller sig fra moderne tid. Og mest afgørende er måske forskellen på religionens funktion. Det signifikante ved århundrederne før og efter Reformationen er at ikke bare religionen blev forstået ud fra en religiøs verdensforståelse, men at hele samfundet og menneskets rolle deri også blev tolket ind i en religiøs verdensopfattelse: "Det afgørende er, at mennesket i disse århundreder, fra det som barn kunne tænke to tanker i sammenhæng, fik sit sprog, sine begreber, sine tankefigurer, fra den religiøse virkelighedsfortolkning", som det er blevet udtrykt.³ Det gælder for den måde man definerede og legitimerede samfundsformen på hvor kongen var Guds redskab på jorden, placeret i sit høje embede for at virkeliggøre Hans vilje. Det gav samfundsstyret en religiøs aura som man var sig meget bevidst, og som motiverede store dele af de politiske og lovgivningsmæssige tiltag.⁴ Og det gælder på det hverdagsagtige plan hvor både det trivielle, som fx forvandlingen af fløde til smør under kærningen, og det usædvanlige, som fx uforklarli-

ge vejrphænomener, ganske automatisk blev tolket ind i en religiøs og magisk forklaringsverden.⁵

Mentalitetshistorien som disciplin har gjort sit til at disse forhold, set i forhold til tidligere tiders historieskrivning hvor især politikken blev forsøgt fremstillet som hævet over den religiøse sfære, har vundet indpas i historieskrivningen. At den magisk-religiøse forestillingsverden har været det automatiske udgangspunkt for enhver virkelighedsfortolkning, kan dog næppe siges at have vundet indpas generelt i forskningen; der er fremdeles områder som det forekommer moderne historikere vanskeligt at inddrage i beskrivelsen af et magisk-religiøst bevidsthedsunivers. Disse områder er først og fremmest dem, som vi i dag opfatter som adskilte fra det religiøse, og mere end noget andet område gælder det nok naturvidenskaben. Det skyldes ikke mindst at netop naturvidenskaben konstituerer den erkendelsesmåde hvorpå vi adskiller os fra den ikke-sekulariserede fortid, ja fremkomsten af den moderne naturvidenskab, det 17. århundredes såkaldte naturvidenskabelige revolution, anses for at have været selve den løftestang der skulle til, for at det moderne, sekulariserede menneske kunne opstå.⁶ Hvis vi vil afprøve validiteten af teorien om det magisk-videnskabelige univers som altfavnende i tiden før ca. 1800, må det imidlertid være oplagt at se på netop naturvidenskabens stilling i perioden efter Reformationen.

I pædagogisk øjemed vil jeg forsøge at illustrere teorien ved hjælp af nogle simple tankefigurer: Udgangspunktet er en kasse eller en ramme som udstikker grænserne for de mulige verdensopfattelser i det 16. og 17. århundrede. I rammen er indbefattet enhver form for virkelighedsopfattelse. Det betyder på ingen måde at der er tale om en unison virkelighedsfortolkning eller at alle verdensopfattelser ligger

herinde i én stor uadskillelig grød. Tværtimod kan der inden for den magisk-religiøse ramme eksistere et utal af forskellige ideer. Man kan tænke sig dem som cirkler der hver repræsenterer hvad vi kan kalde for forestillingskredse eller begrebssfærer. Nogle er store og betydningsfulde, andre små og måske kun kendt af et fåtal af mennesker. I sidste ende svarer antallet af forbundne cirkler måske til antallet af mennesker hvis man antager at ikke to personer har helt identiske forestillinger om alt. Disse forestillingskredse kan i princippet være helt uafhængige af hinanden, men i praksis vil de dog oftest være indbyrdes forbundne. Bibelens ord, eller lutherdommen som trosretning, var kun sjældent tilstrækkeligt til at forklare tilværelsen fuldstændigt, og alt efter folks uddannelse og tilbøjeligheder, ville elementer af universitetslærdom og magiske forestillinger (ofte sammenblandet) indgå i skabelsen af en virkelighedsforklaring. Det er også derfor at jeg taler om en magisk-religiøs verdensforståelse, for det omfatter ikke kun det, der måtte være kongruent med en bestemt konfession, men også det der i forhold hertil var vranglære, kættersk eller overtroisk.⁷ Men pointen er at de elementer som var med til at skabe de mulige virkelighedsopfattelser, alle befandt sig inde i kassen eller inden for rammen.

Det skal selvfølgelig ikke forstås sådan at intet kunne gøres, uden at det automatisk og eksplicit skulle relateres til Gud eller et magisk univers. Også dengang har man foretaget sig masser af ting, uden at man nødvendigvis har tænkt nærmere over de dybere sammenhænge hver gang man gjorde det. Hverdagens gøremål som eksempelvis opkrævningen af told og accise, eller tilberedningen af en recept på apoteket, er næppe blevet opfattet som hellige gerninger under udførelsen. Men så snart der er tale om

at forklare årsagen til at dette arbejde udføres, så kan der i samtidens sprogbrug ikke tales uden om Gud. Told- og acciseopkrævningen blev udført under henvisning til kongens magt, og den var i sin tur skænket ham af Gud til opretholdelsen af et evangelisk regimente. Og recepten anviser tilberedningen af et medikament der virker i kraft af de egenskaber, Gud har indpodet ingredienserne med, og som Gud har villet at menneskene skulle bruge for at de kunne holde sig raske og udfylde deres plads i det af Gud indstiftede standssamfund. På den måde føjer alle gerninger og tanker sig ind i kassen.

Menneskets forestillinger er under stadig forandring. Virkelighedsopfattelserne er ikke statiske, og i løbet af 1500-tallet kan der spores en række virkelighedsopfattelser tæt op ad selve erkendelsesrammen – hvadenten det er nye begrebsfærer der er opstået, eller gamle der har forandret sig og er vandret mod udkanten af den magisk-religiøse virkelighedsopfattelse. Den magisk-religiøse forestillingsverden var heller ikke i middelalderen en uforanderlig størrelse, men hele tiden i indre bevægelse. Nye generationer gentog ikke blindt forriges liv og tanker, men skabte nyt som følge af egne erfaringer og ønsker. At cirklerne (begrebsfærerne ændrer position eller størrelse er derfor ikke noget unikt for tiden efter Reformationen, men det nye er at den magisk-religiøse rammes holdbarhed bliver udsat for et voksende pres.

Senere bliver eksistensen af den sekulariserede verdensopfattelse en realitet; den magisk-religiøse ramme er ikke længere enerådende som et filter hvorigennem alt anskues. Det er nu muligt at befinde sig uden for den, i begyndelsen nok kun delvist, og i sammenhæng med forestillinger som stadig ligger inde i rammen, men efterhånden kan der spores virkelighedsop-

fattelser frigjort fra det magisk-religiøse tolkningsunivers. Denne udvikling har ikke betydet desintegrationen af det magisk-religiøse tolkningsunivers – det findes stadig hos os, men det kan ikke længere gøre krav på at være enerådende eller det naturlige. Frigørelsen fra det magisk-religiøse sker imidlertid ikke i den her undersøgte periode, men det er en langvarig proces som foregår forskudt i seklerne frem mod det 20. århundrede. I det følgende skal det handle om den spæde begyndelse på denne sekulariseringsproces, og hvordan en naturvidenskabelig betragtningsmåde kunne fødes i, og siden vokse ud af, en magisk-religiøs virkelighedsopfattelse.

Universitetet efter Reformationen

Et af de bedste og mest oplagte eksempler på sammenkædningen af viden- skaben med religionen, er Københavns Universitets fundats fra 1539. Efter at det i 1479 grundlagte universitet havde måttet indstille sin virksomhed i løbet af 1520'erne pga. det tiltagende reformationsrøre, blev der i 1539 udstedt en ny fundats som genetablerede universitetet som en luthersk statsinstitution. Det var af højeste prioritet fra Christian 3.'s første dag ved magten at universitetet skulle genrejses, for det var herfra at de nye evangeliske præster skulle uddannes, og det var herfra at den nødvendige åndelige omskoling af den øvrige del af befolkningen skulle udgå. Universitetet blev højtideligt genindviet ved en ceremoni i Vor Frue Kirke i København 9. september 1537, og to år senere så den omfattende universitetsfundats dagens lys. Fundatsen hang tæt sammen med det øvrige reformationskonsoliderende lovgivningsarbejde, først og fremmest kirkeordinansen, som i sin endelige udformning (den i 1542 tryk-

te *Den rette Ordinants*) blev undertegnet af konge og rigsråd få dage efter fundatsens vedtagelse på herredagen i Odense (hhv. 10. og 14. juni 1539).⁸

Slægtskabet med kirkeordinansen slås endvidere fast i indledningen til fundatsen hvor det hedder at det er de samme rådgivere, anført af Johann Bugenhagen (1485-1558), som kongen har benyttet sig af til udformningen af de to tekster.⁹ Hensigten med de to lovtekster var også sammenfaldende. Kirkeordinansen skulle danne grundlaget for et nyt stabilt luthersk samfund med dertil hørende kirke, og universitetet skulle uddanne lærde folk der kunne sørge for at evangeliets saliggørende ord ikke skulle dø ud i fremtiden. Det betød ikke at universitetet ikke var andet end et præsteseminar hvor kun teologien spillede en rolle. Teologien var kun et, men dog det fineste, af en kvartet af fakulteter som blev fuldendt af jura, medicin og filosofi. Fundatsens forfattere lægger stor vægt på nødvendigheden af at fastholde undervisningen i hele det akademiske spektrum: "*Vore efterkommere maa vide, at gode Kunster og Studeringer ere Gaver fra Gud, som har givet Menneskene Nemme og Forstand, og vildet, at samme skulde uddyrkes, og Guds Godhed har ingenlunde vildet, at vi skulle ligne de umælende Dyr.*"¹⁰

Citatet her indeholder flere vigtige oplysninger om datidens syn på forholdet mellem religionen og videnskaberne. For det første er videnskaben Guds gave; Gud *vil* at menneskene bruger den. Det er derfor også et krav at der undervises og forskes i den. Men det betyder på den anden side også at der er en bestemt tanke med videnskaben, nemlig at den skal dyrkes i overensstemmelse med Guds forsyn. Videnskaben må derfor ikke misbruges, den må ikke føre menneskene bort fra Gud når den nu netop er indstiftet til skaberens forherligelse. Det var derfor en

helt given forudsætning at universitetet ikke skulle være en sofisteriets eller magiens højborg, men at forfatterne om videnskaberne *in toto* kunne skrive at "*vi forordne det altsammen til vor Herre Jesu Christi Evangelium at vedligeholde.*"¹¹

Hvordan man i praksis forestillede sig at dette skulle gælde for de enkelte fag, kan vi bl.a. se af bestemmelserne for undervisningen på det medicinske fakultet. Der var to professorer i medicin, og i fundatsen beskrives hvilken undervisning de skulle udføre, og til dels også efter hvilke lærebøger. En af medicinens hjælpediscipliner, anatomen, blev det bestemt at den ene professor skulle læse over to gange ugentligt. Der er i sig selv ikke noget opsigtsvækkende ved at de medicinstuderende skulle have anatomi på pensummet, men det der vækker vor interesse er at anatomiundervisningen skulle foregå som en del af den undervisning i fysik, fundatsen bestemte at de medicinske professorer også skulle udbyde. Universitetet i København fulgte den traditionelle fakultetsstruktur med fire fakulteter, hvor medicin, jura og teologi udgjorde de højeste fakulteter, med teologi som det fineste, og det filosofiske fakultet leverede grunduddannelsen i trivium- og quadriviumfagene der tilsammen udgjorde de såkaldte *artes liberales*, de syv frie kunster: grammatik, retorik, dialektik, aritmetik, geometri, astronomi og musik.

Det filosofiske fakultet i København fulgte ikke helt denne klassiske faginddeling efter Reformationen. Triviumfagene grammatik, retorik og dialektik bibeholdt man, men man tilføjede professorater i græsk og hebræisk. Quadriviumfagene blev derimod i realiteten slået sammen i to fag; fysik og matematik, og det var derfor at man pålagde medicinerne at assistere med undervisning i geometri, astronomi og fysik. Og det var altså i sammenhæng

TAB. XVI

Illustration fra Julius Casserius (d.1616): *Tabulae Anatomicae, Venedig 1628*. Casserius var professor i anatomi og kirurgi på universitetet i Padova hvor bl.a. Caspar Bartholin studerede under ham. Det yndefuldt poserende, opskårne lig føjer sig til den tradition der blev indvarslet med illustrationerne i Vesalius' anatomibog, *De humani corporis fabrica, Basel 1543*. Anatomen afdækkede de inderste hemmeligheder i skabelsens højdepunkt; det i Guds billede skabte menneske. Følgelig er der med illustrationen ikke blot tænkt på at anskueliggøre kroppens dele og funktioner, men at fremkalde behag og benovelse gennem beskuelsen af det guddommelige kunstværk, mennesket var.

med dette sidste fag at man forestillede sig at anatomen skulle med. Meningen hermed var ikke at anatomen ikke skulle være for de (forholdsvis få) medicinstuderende, men at den også skulle være for dem, der studerede fysik, og det vil sige alle de "grundfagsstuderende" på det filosofiske fakultet. Hvordan hænger det sammen med tankerne om evangeliets opretholdel-

se? Svaret er at anatomen blev opfattet som et redskab, en videnskab, med langt bredere perspektiver end det lægefaglige i moderne forstand. I fundatsen forklares det at anatomen, ved at blive placeret under fysikken, ville blive overværet af det størst mulige antal studerende, og det vil for flertallets vedkommende sige de vordende præster.¹² Hvad skulle præsterne så

have kendskab til anatomi for? Det var fordi de derigennem kunne erhverve sig en i evangelisk forstand nyttig lærdom. Disse tanker er helt igennem en afspejling af Philipp Melanctons (1497-1560) store arbejde for at skabe en naturfilosofi som ikke bare kunne eksistere sideløbende med lutherdommen, men som kunne bidrage til dens fremme. Ifølge Melancton var fysikstudiet, og herunder studiet af det menneskelige legemes indretning og opbygning, en særdeles opbyggelig videnskab, for derigennem erhvervede man klare beviser for den almægtige skabers uransagelige visdom.

Hvad specifikt angår anatomen skrev Melancton i sin bog om sjælen, *De Anima* (1540, revideret udg. 1552), at Gud ikke alene med stor kunstfærdighed og detaljerighed havde skabt menneskets krop, men at det også var Hans ønske og vilje at mennesket skulle lære legemets indretning at kende, og derigennem indse at det ikke var skabt ved tilfældigheder, men var resultatet af en evig, arkitektonisk ånd.¹³ Menneskets indre skulle altså vække en hellig ærefrygt i beskueren, det var en forskning i forsynet, og når anatomen skulle ind under fysikstudiet på Københavns Universitet, var det ikke fordi de studerende dér skulle have lægefaglig eller biologisk ekspertise, men fordi anatomen føjede sig til det overordnede teologiske mål det var at indpode mest mulig gudsfrygt i de studerende.

Vi har kun sparsomme oplysninger om undervisningen på det medicinske fakultet i tiden efter Reformationen. Men flere hentydninger til Melanctons *De Anima*, der i udgangspunktet bygger på Aristoteles' (384-322 f.Kr.) værk af samme navn, men som også adskiller sig markant derfra pga. sine lange afsnit om anatomen, antyder at den har været almindeligt brugt. Fra begyndelsen af 1600-tallet, hvor man nu begyndte at trykke lek-

tionskataloger regelmæssigt, kan det konstateres at den var standardlærebog på fysik- og medicinstudiet.¹⁴ Ideen om anatomen som led i forståelsen af den større og sande guddommelige sammenhæng, nød bevågenhed fra højeste politiske sted. Tilsyneladende er der i 1603 fra Christian 4. (1596-1648) udgået en befaling om, at alle der ville være sognepræster måtte have et godt kendskab til anatomi, og samme år meddelte kongens kansler universitetet at der årligt skulle foretages et par dissektioner af menneskelig i løbet af vinteren.¹⁵ Der synes nu ikke være blevet gjort noget særligt for at efterkomme kanslerens ønske, og først i 1645 kunne man i det nyopførte *Domus Anatomica* begynde universitetsforelæsninger ledsaget af praktisk anatomi. Hidtil havde man klaret sig med teoretisk anatomi, dvs. med tekstbeskrivelser af legemets indretning, evt. suppleret med illustrationer og i sjældne tilfælde dissektioner af dyr. Men denne skødesløse holdning til den praktiske anatomi hænger meget godt sammen med anatomiens teologiske indhold. Til det niveau, som præsterne skulle kunne anatomi på, var dissektionsøvelser ikke strengt nødvendige; man kunne godt indprente dem at legemet var et vidnesbyrd om Guds storhed alligevel.

Forskrifterne i fundatsen, og undervisningen i anatomi, er eksempler på hvordan den akademiske verden blev opfattet, og opfattede sig selv, med en religiøs optik. Universitetets lærere følte gerne behov for at minde sig selv og sine studerende herom, og ved officielle lejligheder indgik temaet ofte i festtalerne. Det var således tilfældet da professor og dr.theol. Jens Andersen Sinning (d.1547) under en magisterpromotionstale i 1545 adresserede spørgsmålet om de naturfilosofiske fags nødvendighed for de teologiske studenter. Han kom herunder ind på at de teologer der ved hjælp af astrono-

mien havde kendskab til himmellegermernes bevægelser, og ved hjælp af lægevidenskaben havde kendskab til menneskets anatomi og planternes kræfter, i højere grad *“anspores til at elske Gud end dem som ikke har erhvervet sig større viden om disse sager end kvæg og derfor betragter disse fremragende skabninger med kvægøjne.”*¹⁶

Tyge Brahe, Bibelen og himmelrummet

Da Tyge Brahe (1546-1601) i 1572 gjorde sin berømte supernova-iagttagelse, kunne han ved hjælp af beregningsmetoder som er helt forenelige med moderne naturvidenskab, bestemme den døende stjernes position på himlen, samt dens omtrentlige afstand fra jorden. Det er ikke anderledes end den måde, man ville gribe sagen an på i dag. Brahe anså supernovaen for et stort mirakel, for ved hjælp af sine beregninger kunne han fastslå at den befandt sig længere væk end månen, ja længere borte end alle planeterne. Men det var umuligt ifølge den herskende videnskab at et nyt himmellegeeme kunne fremkomme, og atter forgå, i den region af himlen som man anså for at være uforanderligheden selv. Tyge stoledede imidlertid mere på sine egne beregninger end tusind års tradition, og det er derfor han den dag i dag fremstår som en foregangsmand i astronomiens historie.

Men Tyge Brahes forestillingsverden var magisk-religiøs, og han kunne ikke unddrage sig overvejelser over supernovaens betydning. Forskellen til i dag ligger i at Tyge Brahe ikke kunne lade det blive ved de matematiske udregninger. Da han året efter udgav sin lille bog om observationen, var den astronomiske beskrivelse ledsaget af en astrologisk diskussion af stjernens betydning. Heri hedder det bl.a.

at det er *“højest sandsynligt, at lige så vel som miraklet med denne stjerne er det største og mest sjældne af alt, hvad der er sket siden verdens begyndelse, så må denne stjerne også have de største og mest sjældne virkninger.”*¹⁷ Stjernen blev altså, som en selvfølge, forstået ud fra skabelsesberetningen, og at de astronomiske observationer grundlæggende måtte forstås i samklang med Bibelen, gav Brahe gentagne gange udtryk for.

At lægge sig efter astronomien var, som Brahe sagde det i en tale i 1574, det samme som at forstå Gud som bygmester på de prægtigste værker og, gennem denne erkendelse, at hylde og beundre Gud.¹⁸ Det var ord der kunne have været udtalt af Melanchton eller have stået i universitetsfundatsen. Imidlertid ligger der i disse ord også den opfattelse at Guds vilje åbenbares gennem hans værker. Det var en utænkelig tanke at der til himmellegerne ikke skulle være knyttet en funktion; man måtte forstå betydningen af planeternes bevægelser, og til den tolkning behøvede man astrologien. Ud fra Brahes og de fleste i hans samtids tankegang, ville en ignorering af astrologien svare til at man fandt behag ved at læse Bibelens ord op, men aldrig overvejede hvad ordenes mening var.¹⁹ Det var en bredt anerkendt indstilling – astrologien nævnes derfor også i universitetsfundatsen som et fag af stor vigtighed – men den var dog ikke helt problemfri i forhold til teologien. Problemet bestod i rækkevidden af – og graden af sikkerhed i – de astrologiske forudsigelser. De lutherske teologer, som fx Niels Hemmingsen (1513-1600), 1500-tallets førende danske teolog, var gennemgående helt enige om at astronomien forherligede skaberen, samt at *“sikre spådomme”* på baggrund heraf, fx beregninger af kommende sol- og måneformørkelser, kun var nyttige. Til gengæld var teologerne noget usikre når

Vittore Carpaccios maleri *La visione di Sant'Agostino* (1502) viser den lærde biskop i et studieværelse fra renæssancen. Han har stillet bispestaven fra sig, lagt mitraen på alteret for den sejrende Kristus og har sat sig ved arbejdsbordet omgivet af bøger og astronomiske instrumenter. Videnskaben og Guds repræsentation på jorden er her fremstillet i en harmonisk samhörighed; begge dele er til Guds ære.

det kom til pålideligheden og legitimiteten af specifikke vejrforudsigelser eller spådomme om hungersnød og andre katastrofer. Men kun forsøg på at forudsige menneskets skæbne var de entydigt imod, for her foretog man indskrænkninger i ikke bare menneskets fri vilje, men også i Guds vilje. Og det var for dem at se både absurd og kættersk.²⁰ Brahe var her på kollisionskurs med teologerne, for i forhold til dem tilskrev han planeterne en væsentlig større magt, og han ville derfor heller ikke undsige muligheden for at stille horoskopet.²¹

Det væsentlige i denne sammenhæng er imidlertid at selvom vi udnævner Brahe som repræsentant for naturvidenskaben og Hemmingsen som repræsentant for teologien, så kunne de nok være uenige om hvordan astronomi, astrologi og teologi skulle

defineres og afgrænses i forhold til hinanden, men uenige om at det alt sammen skulle forstås ud fra en religiøs kontekst, var de ikke. Hemmingsen ville at videnskaberne skulle bidrage til at forherlige Gud, og det samme ville Brahe. På den anden side var Brahe en af dem der, hvis vi genkalder os de ovenfor beskrevne rammer for erkendelsen, bevægede sig i retning af rammens ydre. For som Brahe havde demonstreret det i forbindelse med supernovaen i 1572, var han tilsinds at stole på at de naturvidenskabelige beregningsmetoder gav et sandt billede af naturens forhold, uanset at det måtte stride mod tusind års vedtagne ideer. Kritik af den på Aristoteles grundede fysik og den på Ptolemaios (ca. 100-165) baserede astronomi, var ikke et sjældent syn på Brahes tid, men sagens kerne var om princippet i givet

fald også måtte gælde for Bibelen: Hvad gjorde man hvis videnskaberne om naturen utvetydigt modsagde Bibelens beskrivelse af fysiske forhold? Denne problemstilling var en del af det overordnede spørgsmål om forholdet mellem tro og fornuft, der var et af de mest betændte emner under den lutherske ortodoksi mod 1500-tallets slutning.

Som udgangspunkt havde hverken videnskabsmænd eller teologer, tænk bare på Melancton, forestillinger om andet end at videnskabens resultater ville udbygge kendskabet til naturen i fuld overensstemmelse med den bibelske lære. Men denne optimistiske tro skulle vise sig ikke at holde stik, selv om Brahe altid fastholdt at det sande billede af naturen kun kunne opnås hvor naturvidenskaben og teologien var i harmoni med hinanden.²² Han kom derfor heller ikke til den samme konklusion som Galileo Galilei (1564-1642) nogle år senere, at Bibelen handlede om menneskets frelse, hvorfor beskrivelserne deri af de fysiske forhold ikke nødvendigvis skulle læses bogstaveligt. På den anden side mente Brahe heller ikke, at Bibelen var den eneste kilde til viden om naturen. Der kunne dels være andre antikke tekster, for Brahes vedkommende først og fremmest de hermetiske skrifter, som kunne afsløre forhold om verdens beskaffenhed, dels kunne mennesket ved hjælp af systematiske undersøgelser bidrage til oplysningen herom.

Brahe var således med til at skabe et pres mod den magisk-religiøse verdensopfattelses rammer, på trods af at det ikke kan hævdes at have været hans hensigt. Men han var en af de første som kompromisløst stod fast på den naturvidenskabelige metodes ufejlbarlighed, og han skabte ved hjælp af den resultater som var med til at røkke ved århundredgamle forestillinger og udfordre den magisk-religiøse verdensforståelse.

Naturen som en bog om Gud

Tyge Brahes fald i unåde kort før 1600-tallets begyndelse er udtryk for at den goodwill han havde haft hos Frederik 2. (1559-1588), ikke lod sig overføre til den nye konges styre. Og det er udtryk for en religiøs strammerkurs i visse kredse omkring Christian 4. hvor Tyge Brahes levevis vakte misnag.²³ Hertil kom udfordringen fra Brahes videnskabssyn. Dels lagde det større vægt på fornuftens og erfaringens muligheder end den ortodokse lutherdom brød sig om, dels var det beslægtet med en af hermetismen eller nyplatonismen inspireret verdensopfattelse hvor mennesket, i modsætning til de herskende teologiske doktriner, stod i et aktivt, skabende centrum.²⁴ Det havde måske været forventeligt at man i takt med at den lutherske ortodoksi fik overtaget herhjemme, forsøgte at udrangere de naturvidenskabelige og -filosofiske ideer som kunne forbindes med ikke bare Tyge Brahe, men også med universitetsfundatsens tanker, nu hvor man i stigende grad blev sig bevidst at der i det naturvidenskabelige arbejde kunne eksistere en latent trussel mod hele den protestantiske rettroenheds eksistensgrundlag: Bibelens ufejlbarlighed. Det interessante er at det gjorde man i vid udstrækning ikke.

De lutherske teologer i 1600-tallets begyndelse talte dunder mod fornuftens muligheder; hvad angik troen var det alene troen i sig selv, det kom an på. Fornuften var ikke kun værdiløs i denne sammenhæng, den var også farlig. Det afstedkom rigtignok et opgør med filosofi og naturvidenskab, men det begrænsede sig hovedsageligt til teologiens enemærker som man i stadig stigende grad isolerede fra andre videnskaber. Teologerne fastholdt at naturvidenskab og -filosofi fortsat skulle bedrives i overensstemmelse med reformationsidealene om en

forskning til skaberens ære. I dette arbejde var fornuften og erfaringen jo naturforskerens vigtigste redskaber, og vi ser derfor at man i praksis forestillede sig at naturvidenskaben, tøjlet af troen, kunne supplere de bibelske indsigter om den himmelske visdom. Udgangspunktet var med andre ord at naturvidenskab var komplet unyttig på det felt som livet egentlig drejede sig om; menneskets frelse. Men havde man først indset det, og var en gudfrygtig og rettroende person, så var naturindsigten ikke af vejen som et supplement til indsigten i Guds almægtighed. Som den københavnske præst Jordan Hansen Pfreundt (ca. 1557-1607) i 1601 formulerede det, var allerede Adam og Eva af Gud blevet sat i "naturens skole", dvs. paradiset have, for at de dér ved "*beskuelse oc betrachtelse skulde lærre at kiende Guds Vijshed, i altings gode ordning oc disposition.*"²⁵ Det var med andre ord Guds vilje at mennesket skulle studere naturen, og det var en lære som i det spæde 1600-tal blev doceret både i et opbyggeligt værk med bred appel som Pfreundts og i lærdommens haller hvor græskprofessor Cort Aslaksen (1564-1624) i sine universitetsteses fremsatte enslydende tanker.²⁶

Et af de mest prægnante udtryk for udbredelsen af ideen om naturen som en kilde til guddommelig indsigt, er den danske udgivelse af den fjerde bog af den tyske teolog Johann Arndts (1555-1621) fire bøger om den sande kristendom i 1618. Bogen er den ældste kendte danske udgivelse af Arndt, og oversætteren, latinprofessor Peder Gelstrup (1581-1630), kunne allerede i titlen udlægge naturen som en bog der afspejlede sin skaber, og som førte læseren til Gud.²⁷ Arndts forfatterskab var umådeligt populært i de lutherske lande i det 17. århundredes første årtier, men det var også heftigt debatteret. Ikke mindst var hans betoning af troens frugt; det forhold at den sande tros

tilegnelse måtte give sig udslag i det praktiske liv, omdiskuteret og under anklage for fordækt katolicisme.²⁸ Men det var en lære som også i Danmark i disse år blev fulgt af de ledende teologer, anført af Hans Poulsen Resen (1561-1638) og den adelige lægmand Holger Rosenkrantz (1574-1642) hvis respektive teologiske standpunkter var nært beslægtede med Arndts.²⁹

Arndt føjede sig til traditionen for at se naturen som et vidne om Gud, og at udforskningen af naturen derfor ville medføre en større og stærkere gudstro. Hertil kommer at mennesket var særligt disponeret for at få indsigt i Guds plan med naturen. Mennesket var jo skabelsens højdepunkt, skabt i Guds billede, og indeholdt i sig, som et mikrokosmos, en afspejling af hele den omgivende verden, makrokosmos. Men mennesket var ikke kun natur. Til forskel fra den øvrige skabte verden har mennesket en sjæl, og den afspejler ikke noget i makrokosmos, men er derimod udtryk for forbindelsen til den verden der findes hinsides den skabte, til Guds himmel. Mennesket er altså som legeme knyttet til naturen, og som sjæl til Gud. Men, som Peder Gelstrup skrev det i den til Kirsten Munk (1598-1658) dedicerede fortale, var det Guds mening, at mennesket skulle bruge sine sjælsevner til, med naturen som bindeled, at erkende skaberens visdom.³⁰ Det kan sammenfattes med et motto: Betragt verden, elsk Gud.

Alle mennesker kunne i princippet, som en art analogi med det almindelige præstedømme, læse i naturens bog. Det krævede dog at man kunne tyde det sprog, Gud så at sige havde skrevet den med. Heri indgik bl.a. signaturlæren som var en i princippet simpel morfologi hvor igennem fx et blad lod sige læse gennem dets form eller farve: var dets form af lighed med et øre, kunne det bruges i behandlingen af en ørerelateret lidelse. Var bladet rødt, stod det i forbindelse med den

røde planet Mars og lidelser som var under indflydelse af denne planets kræfter (hvilket ofte blev associeret til galdeblæren, der var den mikrokosmiske pendant til den krigeriske planet).

Der er i denne tilgangsvinkel til naturforskningen åbenlyse lighedspunkter med det lutherske skriftsyn som blev drevet af forventningen om at søgte man tilbage til det bibelske kildevæld, ville trossandhederne blive åbenbaret for læseren. I praksis kunne selve Bibelen ikke læses uden forklaringer og fortolkninger, og de lutherske teologer skulle ikke nyde noget af at alle og enhver gik rundt og fortolkede Bibelen på egen hånd. De slog snart eftertrykkeligt fast at det var deres egen, ved lov og magt befæstede, forståelse der var den sande, og så var der kun kætteriet tilbage. Man docerede derfor den rette lære gennem katekismer og anden "*åndelig mælk og tyggemad*", som Søllerødpræsten Jørgen Lauridsen Aaskov (1616-1690) kaldte sin katekismusforklaring.³¹ På samme måde med naturforskningen. Signaturlæren kan man sige var en overskriftslære; det var herigennem at man kunne forstå Guds overordnede mening med fx væksterne. Men de enkelte væksters kræfter og egenskaber var ofte skjult bag den umiddelbare aftegning. Der måtte en særlig videnskab til for at aflure naturen sine dybeste hemmeligheder, og Arndt skriver: "*Naar du kender, icke alleeniste den udvortis form oc signatur, men den inderlige skiulte form, oc du obenbarer denne formedelst den rette distillere kunst, at du udtager den kraft, i huilcken den rette lægdom ligger, den pure rene essentz oc klare Lius, aff hine Smaa skalehuss oc kleine skiul, hvor GUD HERRen haffuer samme inderlige form indlagt: Da skalt du først smage Skaberens godhed i hans gierning, oc aff hiertet prise hannem.*"³² Det er altså destillationskunsten, dvs. alkymien, som i dette tilfælde lægen må

benytte sig af for at finde det rette lægemiddel eller klare lys, som det hedder med et ordvalg der leder tanker hen på den ofte anvendte frase om evangeliets klare lys.

Videnskabsmanden som skaberens redskab

En anden ekspertviden som var nødvendig for at forstå Guds storhed og hensigter, var astronomens og astrologens. Arndt henviser her direkte til Paracelsus (1493-1541) og dennes teorier om at al visdom og videnskab indeholdes i stjernerne, og at mennesket får disse indsigter gennem studiet af himmellegemerne.³³ Menneskets sind, tanker og ånd får deres føde af stjernerne, som Arndt udtrykker det.³⁴ Gud har maget det således at alle Hans store skatte er gemt i planet- og stjernehimlen, og det er Hans vilje at disse skatte en dag skal blive åbenbaret mennesket ved menneskets egen kraft. Mennesket som astronom og astrolog er altså et redskab i Guds hænder, der arbejder på at blotlægge naturens hemmeligheder *i overensstemmelse med Guds vilje*. Gud vælger altså selv når og hvor han vil åbenbare naturens skattekister, og han bestemmer også hvem det skal være forundt at gøre opdagelserne. For Arndt og hans ligesindede var det jo indlysende at det ikke ville være den kætterske og ugudelige troldmand, Gud ville udvælge som sit redskab, men derimod den gudfrygtige lutheraner som foretog sin forskning i fuld overensstemmelse med evangeliet. Det er *ham*, Gud vil vælge at vise vejen til den sande indsigt i skaberværkets hemmeligheder. Og derfor er den djævelske magi farlig, for den lokker svage sjæle på afveje; ind i vidensfelter som det ikke sømmede sig at entre. Man måtte derfor modtage en teologisk retledning når man skulle forstå naturens bog – helt på samme måde som

I et forsøg på at gøre stjernebillederne kristne, eller mere præcist katolske, erstattede Julius Schiller i Coelum stellatum Christianum, Augsburg 1627, de traditionelle hedensk-mytilogiske stjernebilleder med helgener og bibelske figurer. På udsnittet her ses bl.a. Skt. Helena med Kristi kors, som Schiller mente skulle afløse stjernebilledet Svanen, og til højre for hende Kristi grav der skulle gøre det ud for Andromeda. Idéen slog dog aldrig an.

når det gjaldt Bibelens bogstav og mening.

Det skal imidlertid ikke forstås således at naturvidenskabsmanden kunne nøjes med en vis teologisk skoling, og så blot vente på at naturkundskaben kom dumpende ned i hovedet på ham. Det ville være en utilladelig fristelse af Gud, fuldstændig ligesom i teologien hvor den sande tros tilegnelse måtte give sig udslag i livet. Den protestantiske etik ville ikke godtage en passivitet som ikke var til at skelne fra en sikkerhed for at man allerede havde vundet frelsen. Det var at spotte Gud, og det var det også hvis man negligerede den visdom og de midler, Gud havde stillet til rådighed for mennesket i naturen. Det var derfor den aktivt søgende astronom, alkymist og ortodokse lutheraner i én person som af Gud ville blive belønnet med den højeste sagkundskab om naturens forhold.

Det var naturligvis en idealiseret konstruktion, men den blev til i fuld overensstemmelse med hvad der i det 17. århundredes begyndelse var lærenormen i teologisk forstand, og i forhold til hele samfundsstyret: rettroenheden var kilden til landets lykke, og konge og kirke forsøgte at disciplinere

landets befolkning til at efterleve denne lære. At naturvidenskaben på en eller anden måde skulle kunne køre på frihjul i denne proces, var helt utænkeligt. Men konstruktionen havde også indbygget en tikkende bombe i form af ikke bare en tilladelse til, men også et krav om, den aktive efterforskning af naturens egenskaber. Man forestillede sig ganske vist i noget der minder om naiv glæde over skabervælden at den kun kunne underbygge Guds ord, ikke modsige det. Konstruktionen levnedde ingen plads til håndtering af krisesituationer der måtte opstå når naturudforskningen uden enhver tvivl faktisk sagde noget andet, end det der stod i Bibelen. I sådanne tilfælde var der kun fordømmelsen eller fortielsen at falde tilbage på. Eller også kan man sige at der faktisk var en krisehåndtering til stede i konstruktionen, men at dens anvendelse var det samme som at fjerne grundlaget for den religiøst bestemte samhørighed mellem alle videnskaber, som havde været til stede i hele lutherdommens historie. For man benægtede jo at naturindsigten kunne sige noget om de egentlige troshemmeligheder. Her var det som altid *sola fide*, troen alene, det handlede om. Na-

turvidenskaben var kun et fattigt supplement hertil; den hjalp mennesket til at kende Gud, men den hjalp ikke med at vinde den evige frelse. Det betød, på længere sigt, at teologien kunne overvinde diskrepansen mellem tro og erfaring ved at henvise naturvidenskaben til et (ud fra en teologisk selvforståelse) lavere trin på erkendelsesstigen.

Dette skel mellem teologien og det naturvidenskabelige var man bevidst om i det efterreformatoriske Danmark, men det var samtidig med til at øge uoverensstemmelsen mellem naturvidenskab og teologi, for man tillod jo, som vi har set det hos Arndt, en meget bred vifte af udforskningsmuligheder. Skellet mellem teologi og naturvidenskab muliggjorde inkluderingen af en bred vifte af naturudforskningstraditioner, herunder alkymien som Arndt udtrykkeligt nævnte, uanset at der indenfor denne videnskab fandtes folk og teorier der var som røde klude i hovedet på mangan ortodoks teolog. Det bedste eksempel er vel Paracelsus der blev regnet for en arg kætter på det teologiske felt, men som det altså var helt almindeligt at studere hvis man var læge eller astronom.³⁵

Casper Bartholin, læge og teolog

I de samme år hvor Arndts tanker om naturens bog blev læst på dansk, kan vi hos Caspar Bartholin d.æ. (1585-1629) følge forholdet mellem teologien og videnskaben om naturen fra den anden side af gærdet; fra naturvidenskabens side. Vi kan her tage eksemplet med astrologien frem igen, for derigennem går der en forbindelse mellem en outsider som Tyge Brahe og en insider som Caspar Bartholin, der repræsenterede en med den lutherske ortodoksi forenelig natur- og lægevidenskab på universitetet.

Bartholin, der var præstesøn fra Malmø, blev efter den obligatoriske dannelsesrejse for den der havde akademiske ambitioner, kort før jul i 1611 udpeget til et professorat i latin på Københavns Universitet. Bartholin havde imidlertid lagt an til en karriere som læge, og han havde taget den medicinske doktorgrad i Basel. Ventetiden blev dog ikke lang, for ved professor Gellius Sascridus' (1562-1612) død lykkedes det Bartholin at avancere til det lægevidenskabelige fakultet. Det blev nu ikke det sidste fakultet, Bartholin kom til at virke ved. I 1624 efterfulgte han Cort Aslaksen som professor i teologi hvorved han sammen med Hans Poulsen Resen og Jesper Brochmand (1585-1652) kom til at udgøre den lutherske ortodoksis universitære triumvirat. Hans arbejde som teolog blev dog stærkt hæmmet af et dårligt helbred, han var for svag til at være tilstede ved sin egen doktorpromotion i 1626, og han døde i 1629.³⁶

I sine teologiske skrifter lå Bartholin på linje med de herskende tendenser i den danske udgave af lutherdommen, men parret med de særegne opfattelser som kom til udtryk gennem Holger Rosenkrantz' skriftsyn.³⁷ I det hele taget var Bartholin, ligesom den jævnaldrende Jesper Brochmand, som teolog stærkt påvirket af Holger Rosenkrantz, og hans professorudnævnelse er et udtryk for hvor stor indflydelsen fra herren på Rosenholm var i disse år. Bartholin opretholdt kravet om en blind underkastelse af trosysterierne parret med idealet om den indre omvendelse, der skulle udmønte sig i en ydre, praktisk livsførelse der stod mål med de evangeliske forskrifter. Betegnende er det at den første forudsætning Bartholin nævner i sin studiehåndbog for den teologiske student i 1628, er *preces & pietas*: bønner og fromhed.³⁸

Teologien som lære burde ikke tilegnes uden at den praktiske livsudfoldel-

se fulgte de testamentlige forbilleder. Teologien var dog ikke i sig selv nok. Bartholin føjer sig til den tradition, som vi her har eftersporet, og som betonedede den religiøse nødvendighed af den alsidige uddannelse. Ligesom Johann Arndt mente Bartholin derfor at astronomi og fysik burde studeres, for disse verdslige videnskaber, som han kalder dem, kunne anskueliggøre det hellige lys.³⁹ Men samtidig advarer han mod at tro at videnskaben gav indsigt i selve det guddommelige lys og i trosysterierne om fx treenigheden, Kristi person, nadveren og opstandelsen.

Dette tema var gennemgående i hans danske prædikener som uophørligt understregede at troens forhold *“skulle wi lære alleeniste aff Guds Ord, oc icke aff Menniskelig Tant oc Fornufft som aldeelis heraff intet forstaar.”*⁴⁰ Men det skal ikke forstås som en afvisning af naturstudierne. I naturens bog, siger Bartholin med henvisning til Rom. 1, 18-23, findes alt det man kan vide om Gud åbenbaret, og det er derfor en stor fejl hvis man ikke tilegner sig den indsigt og forståelse der er nedfældet i den. Men det er en forudsætning, et ufravigeligt krav, at kundskaben om de skabte ting bruges i overensstemmelse med Guds plan, nemlig udbredelsen og tilegnelsen af ordet. Videnskaben må derfor ikke resultere i *“unyttige snack oc disputatser, som huercken tiener til Guds ære eller Menniskens opbyggelse, men meget snarere til at vende Mennisken fra de usiunlige oc Guddommelige tingesters Kundskab.”*⁴¹

Nu lå det jo ikke Bartholin fjernt at anbefale de natur- og lægevidenskabelige studier. I 11 år havde han været professor i medicin, og i overensstemmelse med de polyhistoriske idealer der dengang herskede, havde han udfoldet et bredt naturfilosofisk forfatterskab der ikke blot omfattede medicinske afhandlinger, men også strakte sig over astronomi, astrologi, fysik,

metafysik, retorik og logik. Han var en umådelig populær lærebogsforfatter, og adskillige af hans bøger kom i mange oplag, trykt over hele den protestantiske verden.⁴²

Da han blev teologisk professor i 1624 betød det et afbræk i hans arbejde med naturfilosofien, men han vendte den ikke ryggen. Tværtimod tog han sig tid til at få udgivet en lang række afhandlinger om medicinske og fysiske emner, og han forfattede endda en lille vejledning i medicinstudiet, udsendt i 1628, der sammenfattede de fag og videnskabelige forfattere som Bartholin mente var uomgængelige for den samvittighedsfulde lægestuderende. Selvom der i hans naturfilosofiske arbejder ikke er noget der strider imod tidens teologiske rettro, hverken før eller efter hans oprykning til teologernes rækker, så er det alligevel påfaldende i hvor høj grad Bartholin benyttede sig af natur- og lægevidenskabelige teorier som for en senere tids betragtning forekommer svært forenelige med den lutherske ortodoksis verdensforståelse.

Men Bartholin er eksemplet på at der kunne gives vide rammer for det, der var muligt at diskutere og undersøge, når blot man sørgede for at holde sig borte fra teologiens enemærker, og i øvrigt anlagde en tilstrækkelig pietetsfuld holdning i sit naturudforskningsarbejde, hvad enten det var teoretisk eller praktisk orienteret. Det er på den måde det kan gå til at hans studievejledning for medicinen, udsendt mens han var professor i teologi, ikke kun er centreret om de kanoniserede koryfæer som Aristoteles, Galen (ca. 130-200) og Hippokrates (ca. 460-ca. 370 f.Kr.) som kirken for længe siden havde fundet ud af at komme overens med, men også kan anbefale 18 navngivne astrologer, Tyge Brahe og Johannes Kepler (1571-1630) inden for astronomien, samt en snes alkymister og paracelsikere.⁴³

For det første er det interessant at

En Skøn Lerdô
paa de rii himels tegen
 Diltu leffue sund i natürlig tid
 Werck de vii Tegen paa menniskens lifff
 Synderligt met Raapper oc Aare slau
 Da løffuer Blodet i sin rette lau

Veder Rege-
 rer paa hoff-
 uedit
 Tiuren paa
 Halsē oc paa
 Aplerne
 Tuillinge
 paa Armene
 Krabbe paa
 Ryfset
 Løue hirtet
 och Rysgen
 Hornfæu paa
 Eugen och
 paa muollen

Vryskal paa
 Lenderne oc
 Tarmene
 Scorpiopaa
 Heminelig
 hiden
 Skøtte paa
 Laarene och
 Aiffballene
 Bedebuck
 paa Kincene
 Vand sket es
 bē oc leggen
 fisk paa fæ
 derne iacine

Biskop Hans Tausens (1494-1561) En Ny Psalmebog fra 1553 indeholder denne "årelademand", der viser sammenhængen mellem menneskets organer og dyrekredsens 12 tegn.

Princippet var at man på den tid af året der stod i fx skyttens tegn, med fordel kunne slå en åre på låret fordi dette tegn "regerede" den del af kroppen. At lægeråd og andre praktiske anvisninger kunne optræde på hvordan det, vi i dag har udskilt under det natur- og lægevidenskabelige, for 1500-tallets menigmand naturligt kunne høre ind under en overordnet magisk-religiøs verdensforståelse, hvor kristen lovsang og astrologisk medicin kunne følges ad.

Bartholin nævner både Brahe og Kepler, for de to adskilte sig fra den almindelige, og af kirken accepterede, opfattelse af universets indretning. Den var formuleret af Ptolemaios og beskrev jorden som hvilende og ubevægelig i universets midte med de øvrige planeter, inklusive månen og solen, kredsende om den i daglige cirkelbevægelser. Tyge Brahe havde redefineret planeternes indbyrdes placering, der var

hos ham ikke tale om at planetsfærrerne lukkede sig om jorden som lagene i et løg, men han bibeholdt jordens ubevægelighed i universets (omtrentlige) centrum, og han fastholdt at planeterne bevægede sig i cirkler. Kepler, derimod, var kopernikaner og hans heliocentriske fremstilling af universet, hvor planeternes bevægelser beskrev en ellipse, stred direkte imod den danske kirkes officielle holdning.

I Bartholins egne værker talte han altid imod kopernikanismen, men det betød ikke at han mente at man ikke skulle studere hvad Kepler havde skrevet. Bartholin mente godt at man kunne diskutere heliocentrismen som teori, men at man, når det kom til realiteternes verden, måtte stå fast på geocentrismen, for Bibelen bevidnede jo at det var den "model" Gud havde skabt universet efter. Derudover har Bartholin og Kepler jo været fælles om at tolke astronomiens resultater som led i en større helhed, nemlig af-dækningen af den guddommelige orden, og Keplers opfattelse af naturvidenskaben som en slags præstegering, har ikke været Bartholin uvelkommen.⁴⁴

For det andet har Bartholin, Brahe og Kepler alle været enige om, at der i astrologien var nyttige oplysninger at hente. Bartholins egen håndbog i stjernekundskab *Astrologia seu de stellarum* udkom i syv udgaver 1606-1624, og af de flere hundrede forfattere han citerer i bogen, udvalgte han en håndfuld som han i 1628 anbefalede i *De studio medico* i relation til astrologiens nytte for lægen. Det drejede sig først og fremmest om tolkningen af de såkaldte kritiske dage, dvs. det punkt i sygdomsforløbet hvor kulminationspunktet nåedes, og hvor det blev afgjort om udfaldet ville være helbredelse eller ej. Teorien var så at stjernernes stilling i de kritiske dage havde indflydelse på udfaldet af sygdomsforløbet. Bartholin henviser herunder til Marsilio Ficino (1433-1499), der opfattede den astrologiske medicin som en del af den naturlige magi der handlede om at benytte sig af de skjulte, men naturlige sammenhænge i universet. For Ficino stod den lære i nøje forbindelse med hermetismen, som han selv havde sørget for at sprede kendskabet til gennem sin oversættelse af de antikke hermetiske skrifter.⁴⁵ Det betyder ikke at Bartholin var hermetiker,

men snarere at han ikke ville udelukke muligheden for at der i de skrifter der blev tillagt Hermes Trismegistos, kunne eksistere en oprindelig visdom der ikke burde ignoreres, og at denne visdom på udvalgte punkter var forenelig med, og kunne underbygge, en god kristelig forståelse af himlens kræfter.

Omtrent de samme overvejelser gælder det tredje punkt: alkymien. Vi skal ikke forestille os Bartholin som en alkymistisk mystiker eller rendyrket paracelsiker. Men som Arndt havde været inde på, var det i det tidlige 1600-tal en udbredt tanke at kemiens sammensætning og adskillelse af stoffer var en måde at eftergøre naturens processer på, samt at disse processer var blevet benyttet af Gud under skabelsen. Set fra Bartholins synspunkt ville lægen der ignorerede denne gren af videnskaben, derfor udelukke sig selv fra vigtige indsigter. Derfor har han heller ingen skrupler ved at anbefale læsning af fx Giambattista della Porta (1535-1615) og Oswald Croll (ca.1560-1609) der var to af de mest kendte eksponenter for den naturlige magi og den paracelsiske medicin. For den naturlige magi og alkymien skal sammenflettes med de øvrige kendte videnskabelige teorier, aristotelismen og galenismen først og fremmest, og til sidst skal hele det videnskabelige corpus akkommoderes den store facitliste – Bibelen.

Afslutning

Jeg har ovenfor citeret fra Alex Wittendorffs *Rejsen mod virkeligheden*, og det vil være passende at bringe et konkluderende afsnit derfra også: "*Hvis vi skulle forsøge at sammenfatte, hvad der er den afgørende forskel på det mentale univers i middelalderen og reformationstiden på den ene side og vores, kunne vi sige, at dengang skete en-*

hver form for bevidstgørelse gennem det, vi har skilt ud og kalder religionen. Vi kunne definere en middelalderlig mentalitet ved umuligheden af at udtrykke sig uden for de religiøse forklaringsrammer – noget som i vores del af verden var gældende i hvert fald langt op i 1600-tallet”.⁴⁶ Det sammenfatter udmærket hvad jeg har forsøgt at vise i relation til det naturvidenskabelige, og som efter min mening må gælde forståelsen af alle forhold i den periode hvor det magisk-religiøse verdensbillede var enerådende: at vores forståelse af periodens tanker og hændelser kun med dette in mente kan gøre sig håb om at have noget med realiteterne at gøre.

Når vi i dag kan mene at det hænger dårligt sammen at integrere bogstavtro Bibelfortolkning med en naturvidenskabelig forskning, så er svaret at det kun kunne lade sig gøre fordi, der i det efterreformatoriske Danmark *ikke* var tale om naturvidenskabelig tænkning eller teoridannelse i moderne forstand. De videnskaber universitetsfundatsen og Caspar Bartholin anbefalede blev ikke automatisk opfattet som noget der var i opposition til den hellige skrift, for de var blevet udtænkt og virkede inden for den magisk-religiøse erkendelsesramme. Det er først efter den eksperimentelle revolution at den naturvidenskabelige metode har frembragt så mange resultater at den kunne konstituere et virkelighedssyn med en deraf følgende skepticisme, der var stærk nok til at gøre op med hele den tusindårige magisk-religiøse virkelighedsopfattelse. Moderne naturvidenskab hører den moderne tid til. Det lader sig ikke gøre at finde den i en førmoderne verden.⁴⁷

Det betyder ikke at der ikke var en spænding tilstede mellem fornuft og tro. Den findes overalt i ikke bare Johann Arndts og Caspar Bartholins forfatterskaber, men i hele traditionen som der blev bygget videre på i univer-

sitetsfundatsen og senere i det 16. århundrede. Anderledes kunne det vel ikke være når man på den ene side mente at fornuften var fordærvet, men at den på den anden side ikke var mere fordærvet end at den kunne bruges til at vinde indsigt i skaberværkets guddommelige plan. For en sen eftertid kan den slags forekomme som et skizofrent træk ved det 16. og 17. århundredes mennesker, men det var ikke mere uforeneligt end at det, når alt kommer til alt, kunne rummes forholdsvis gnidningsfrit inden for den magisk-religiøse verdensopfattelse. At verdensopfattelsen i det hele taget ikke var fri for indbyggede modsætninger, bør ikke overraske os. Det er ikke anderledes i dag, og det har vel altid været en af historieforskningens børnesygdomme at den vil ordne alt ud fra et krav om logisk konsekvens i fortidens menneskers handlinger og ytringer.

Noter

1. Den mest udførlige og præcise biografi over Skjelderup er H.F. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621*, 1869, s. 629-637.
2. Se herom (samt for yderligere litteraturhenvisninger og diskussion af temaerne i nærværende artikel) Morten Fink-Jensen: *Fornuften under troens lydighed. Religion og videnskab i Danmark i de første hundrede år efter reformationen (1536)*, ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 2002. Afhandlingen er under udgivelse på Museum Tusulanums Forlag.
3. Alex Wittendorff: *Rejsen mod virkeligheden*, 1986, s. 15.
4. Forholdet mellem tro og politik på reformati-onstiden er undersøgt i flere af Martin Schwarz Laustens arbejder om Christian 2. og Christian 3., senest opsummeret i: *Fætre, fæller i troen og fjender. Tro og politik hos Christian II og Christian III*, Carsten Bach-Nielsen og Per Ingesman (red.): *Reformation, religion og politik. Fyrsternes personlige roller i de europæiske reformationer*, 2003, s. 13-40.
5. Se herom Alex Wittendorff: "Fire stolper holder et skidehus." *Tidens forestillingsverden*,

- Svend Ellehøj (red.): Christian IVs verden, 1988, s. 214-248.
6. Nyere introduktioner til den naturvidenskabelige revolution inkluderer John Henry: *The Scientific Revolution and the Origins of Modern Science*, New York 1997 og Steven Shapin: *The Scientific Revolution*, Chicago 1998.
  7. Morten Fink-Jensen: Før videnskaben blev videnskab, eller videnskabens sekularisering 1500-1800, Hanne Sanders (red.): *Mellem Gud og Djævel. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800*, 2002, s. 85f.
  8. Martin Schwarz Lausten (udg.): *Kirkeordningen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter*, 1989, s. 33ff.
  9. *Fundatio et Ordinatio Vniuersalis Schole Haffniensis*, William Norvin (udg.): Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder 2, 1940, s. 10.
  10. Her citeret efter den danske oversættelse i *Fundatz og Ordinantz for Kiøbenhavns Universitet Aar 1539. Den stormægtigste Konge Kong Christian den Tredie, Konge til Danmark og Norge etc. etc.* Hans Historie ved Niels Krag og Stephan Stephanus, oversat af Latinen, forøget med adskillige Anmærkninger og Tillæg, samt Herr Kammerherre Suhms og Hr. Etats-Raad Grams Fortaler, 1776, s. 640.
  11. Sst., s. 640.
  12. Sst., s. 656.
  13. Sachiko Kusakawa: *The Transformation of Natural Philosophy: The Case of Philip Melancton*, Cambridge 1995, s. 88f. Se også bidragene i Günther Frank og Stefan Rhein (red.): *Melancton und die Naturwissenschaft seiner Zeit*, Sigmaringen 1998, for en diskussion af Melanctons kombinerede syn på teologi og natur- og lægevidenskab.
  14. De fire ældste bevarede lektionskataloger (de akademiske år 1603/04, 1612/13, 1618/19 og 1619/20) er trykt i H.F. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621 4, 1868-1874, s. 537-539, 617-619, 674-676 og 688-690*. Melanctons *De Anima* nævnes specifikt i de tre, og i det fjerde (1618/19) henviser fysikprofessor Elias Eisenberg blot til *De Anima* "efter Aristoteles og andre forfattere".
  15. Kanslerens relation blev refereret i konsistorium 28. sept. 1603, jf. H.F. Rørdam (udg.): *Kjøbenhavns Universitets Forhandlinger fra 1599 til 1608*, Kirkehistoriske Samlinger 4. rk., bd. 4, 1895, s. 114. En samtidig kilde til Christian 4.s befaling til sognepræsterne findes mig bekendt ikke; sporet ender ved N.D. Riegels: *Smaa historiske Skrifter* 1, 1796, s. 143.
  16. Jens Andersen Sinning: Tale om nødvendigheden af filosofiske studier for den teologiske student (1545). Facsimile ed. af den latinske udg. 1591, dansk paralleloversættelse ved Chr. Høgel, 1991, s. 40f. Se også Jens Glebe-Møller: Om Jens Sinning og hans "Oratio", Kirkehistoriske Samlinger 2001, s. 23-33.
  17. Tycho Brahe: Om den nye stjerne, på dansk ved Chr. Gorm Tørtzen, Jan Teuber (red.): *Højdepunkter i dansk videnskab*, 2002, s. 43.
  18. Tycho Brahe, af Tale om de matematiske videnskaber, Erik H. Henningsen m.fl. (red.): *Samlerens antologi af dansk litteratur 3, perioden 1525-1700*, 1984, s. 348.
  19. Om Brahes forsøg på at få Bibel, astronomi og astrologi til at stemme overens, se Kenneth J. Howell: *The Role of Biblical Interpretation in the Cosmology of Tycho Brahe*, *Studies in the History and Philosophy of Science*, vol. 29A, nr. 4, 1998, s. 515-37.
  20. Niels Hemmingsen: Om nyttig og skadelig Spaadom, om tilkommende ting, iblant huilcke der indføris en tryg maade, huorledis mand skal forvente det som skee skal. Udg. som appendix til Niels Hemmingsen: *En Underviisning aff den Hellige scrifft, huad mand døme skal om den store oc gruelige Guds bespottelse, som skeer met Trolddom, Sinelse, maalelse, Manelse oc anden saadan Guds hellige Naffns oc Ords vanbrug, u.å., bl. F1r. De populære almanakker indeholdt profetier om krige og katastrofer indtil det blev forbudt af teologiske og politiske grunde i 1633*, jf. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge (udg.): *Samling af gamle danske Love* 4, 1824, s. 369. Vejrprofetierne var fortsat tilladte, og fra den autoriserede universitetsalmanak forsvandt de først endegyldigt i 1833, jf. Thorkil Damsgaard Olsen: *1685-almanakken og de gamle universitetsalmanakker*, Københavns Universitets Almanak 1985, s. 136.
  21. Tyge Brahe: Om det, som vi hidtil med Guds Hjælp har udrettet i Astronomien, og om det, der i Fremtiden med Hans Naadige Bistand staaer tilbage af fuldføre. Oversat til dansk af Elis Strømgren efter *Astronomiae Instauratae Mechanica*, Wandsbeck 1598, *Nordisk astronomisk tidsskrift* 1946, s. 134.
  22. K.J. Howell: *Biblical Interpretation* (se note 19), s. 526.
  23. Forløbet omkring Brahes udlændighed gennemgås i Alex Wittendorff: *Tyge Brahe*, 1994, s. 206ff.
  24. Sst., s. 233f.
  25. Jordan Hansen Pfreundt: *Christelige oc Ærekierrte Frøkkeners, Jomfruvers oc Tucktige Møøers Lysthawe oc Urtegaard. Skreffuit aff M. Iohanne Pomario. Oc nu Fordanskit aff J.H.P. Hafniensis*, 1601, bl. A5r.
  26. Oskar Garstein: Cort Aslaksøn, Studier

- over dansk-norsk Universitets- og Lærdoms-historie omkring År 1600, Oslo 1953, s. 180.
27. Johann Arndt: *Liber Naturæ* eller *Naturspe-yel*. Huorledis Verden, som Naturens store Bog, efter christelig Udleggelse, vidner om Gud, oc til Gud henviser os, Oc huorledis alle Mennisker formedelst Creaturene tilskyn-des at elske Gud, og der til ved deris egit Hiertis offuerbeviisning tilholdis. Udgiort først paa Tydsch aff Johan Arndt, Oc nyligen fordandskit aff Petro Nic. Gelstrupio, 1618. Gelstrup fik aldrig udgivet oversættelser af de øvrige tre bøger om den sande kristen-dom, selvom han tilsyneladende havde plan-er derom, jf. Bengt Arvidsson: *Naturlig teo-logi och naturteologi*. Naturen som bild i dansk fromhetstradition omkring år 1600, Lund 1990, s. 9.
  28. Martin Brecht: *Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland*, Martin Brecht (red.): *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, Göttingen 1993, s. 142ff.
  29. Jens Glebe-Møller: *Holger Rosenkrantz, Arndt og Andrea*. Uortodokse strømninger i ortodoksiens tid, Kirkehistoriske Samlinger, rk. 7, bd. 5, 1963-65, s. 306-318; Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen 2*, 1968, s. 22; J.O. Andersen: *Dansk Syn paa From-hed og "Gudfrygtigheds Øvelse" i ældre luthersk Tid*. En kirkehistorisk Indledning til Kingo's "siunge-Koor", Særtryk af Thomas Kingo's aandelige Siunge Koor, 1931, s. xxxvii.
  30. Johann Arndt: *Liber Naturæ* (se note 27), fortalen, bl. A5r.
  31. Jørgen Lauridsen Aaskov: *Γάλα καὶ μῶσημα κατηχητικόν*: Catechismi Børns aandelig Melck oc Tyggemad, det er: Martin Luthers li-den Catechismus udi enfoldige Spørszmaal oc Giensvar, 1679.
  32. Johann Arndt: *Liber Naturæ* (se note 27), s. 66f.
  33. Johann Arndt: *Liber Naturæ* (se note 27), s. 140f.
  34. Johann Arndt: *Liber Naturæ* (se note 27), s. 147f.
  35. Morten Fink-Jensen: *Paracelsus og Dan-mark*. Medicin og teologi i 1500- og 1600-tal-let, Charlotte Appel, Peter Henningsen og Nils Hybel (red.): *Mentalitet og historie*. Om fortidige forestillingsverdener, 2002, s. 95-118.
  36. H. A. Hens: *Caspar Bartholin, Sven Ceder-green Bech* (red.): *Dansk biografisk leksikon 1*, s. 470-472.
  37. Jens Glebe-Møller: *Doctrina Secundum Pietatem*. Holger Rosenkrantz den Lærdes teolo-gi, 1966, s. 62 og 108; J. O. Andersen: *Holger Rosenkrantz den Lærde*, 1896, s. 176f. og 244.
  38. Caspar Bartholin: *De studio theologico com-
pendiaria & genuina tamen ratione incoando & continuando*, 1628, bl. A5r.
  39. Sst. bl. A7r.
  40. Caspar Bartholin: *Underviisning Om CHRIS-TO*, Hans begge Naturer, deris Personlig Foreening oc Fellished, samt der ved med-deelte Gafuer, 1628, bl. E5v.
  41. Caspar Bartholin: *Benedictio Aharonis: Det er, Om Velsignelsen: huilcken Aharon oc hans Efterkommere var befalet at forkynde ofuer Guds Folck, oc endnu i den Christen Kircke er i tilbørlig brug*. En kort Forklaring ofuer den fjerde Mose Bogs siette Capitels fem sidste Vers, 1628, bl. C3v.
  42. For bibliografi, se H. Ehrencron-Müller: *For-fatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814 1*, 1924, s. 257-264.
  43. Caspar Bartholin: *De studio Medico incho-ando continuando & absolvendo*. Pro accura-to & supra vulgus futuro Medico, Consilium breve atq; extemporaneum, 1628. En dansk oversættelse heraf findes i Niels W. Bruun og Hans-Otto Loldrup (udg.): *Thomas Bartho-lin: Cista medica Hafniensis*, 1982, s. 78-86. Bartholins studievejledning har været gen-stand for en vis interesse i international forskning, se bl.a. Jole Shackelford: *To be or not to be a Paracelsian*. Something Spagyric in the State of Denmark, Gerhild Scholz Wil-liams og Charles D. Gunnoe, Jr. (red.): *Para-celsian Moments*. Science, Medicine, & Astrology in Early Modern Europe, Kirksvil-le 2002, s. 35-69.
  44. For Bartholins afvisning af kopernikanis-men, se Kristian Peder Moesgaard: *How Cop-ernicanism took Root in Denmark and Nor-way*, *Studia Copernicana V/Colloquia Cop-ernicana 1*, Warszawa 1972, s. 123ff. Om en luthersk tradition for heliocentrismen som acceptabel teori, se Robert S. Westman: *The Wittenberg Interpretation of the Copernican Theory*, Owen Gingerich (red.): *The Nature of Scientific Discovery*, Washington 1975, s. 393-429 og Edward Rosen: *Kepler and the Lutheran Attitude toward Copernicanism*, Wilhelm Freh (red.): *Johannes Kepler: Werk und Leistung*, Katalog des Stadtmuseums Linz, Linz 1971, s. 137-58. Om Keplers astronomi i en teologisk sammenhæng, se Peter Barker og Bernard R. Goldstein: *Theo-logical Foundations of Kepler's Astronomy*, *Osiris* vol. 16, 2001, s. 88-113.
  45. Aksel Haaning: *Naturens lys*. Vestens natur-filosofi i højmiddelalder og renæssance 1250-1650, 1998, s. 149-220.
  46. Alex Wittendorff: *Rejsen mod virkeligheden* (se note 3), s. 48.
  47. Andrew Cunningham: *How The Principia Got Its Name; or, Taking Natural Philosophy Seriously*, *History of Science*, vol. 29, 1991, s. 377-92.

Debatanmeldelse

Lykkemagere og civilisationsskabere i 1700-tallets Danmark

Alex Wittendorff

Fortid og Nutid, december 2003, s. 283-289

En anmeldelse af Palle Ove Christiansen: *Lykkemagerne. Gods og greve, forvalter og fæster i 1700-tallets verden* (Gyldendal, 2002, 261 s., 269 kr.) med særligt henblik på den her anvendte genres egnethed til formidling af historisk viden og bogens bidrag til forståelse af den komplicerede proces, der i dele af Europa førte fra den gamle magisk-religiøse forklaringsramme til den "moderne".

Alex Wittendorff, f. 1932, lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet 1968-1999. Dr. phil. 1973 på afhandlingen *Alvej og kongevej*, der omhandler samfærdselsforhold i Danmark ca. 1500-1700 i kritisk fortsættelse af Troels-Lunds og Hugo Matthiessens kulturhistoriske studier. Har bla. skrevet *Rejsen mod virkeligheden, den europæiske forestillingsverden fra reformationen til nutiden* (1986), *Tyge Brahe* (1994) samt bind 7 om 1500-tallet i Gyldendals og Politikens *Danmarkshistorie* (1989, rev. udg. 2003).

Palle Ove Christiansen, som er direktør for Dansk Folkemindesamling, udsendte i 1996 doktordisputatsen *A Manorial World*. Den handler om kulturelt særpræg og kulturelle forskelle mellem herskab, bønder og andre beboere på det midtsjællandske gods Giesegaard fra midten af 1700-tallet til slutningen af 1900-tallet. Det er en strukturanalyse af forandringer og livsformer med udgangspunkt i de forskellige grupperes sociale og økonomiske vilkår. Forfatteren siger selv om den, at den er et barn af den sene modernisme i humanvidenskaberne, som med anvendelse af begreber fra psykologi, økonomi, politologi, sociologi eller antropologi har forsøgt at modernisere humaniora ud fra samfundsvidenskabelige idealer. Og han tilføjer: "*Troen på alene at kunne beskrive menneskelige fænomener med modernismens skarpe begreber er imidlertid i de sene-*

re år kommet under kritik, specielt i udlandet."

Disse ord falder i et lille afsnit, *Om bogen*, der står bagest i den bog, der her skal omtales. Det havde måske været praktisk, hvis det havde stået først i bogen, så læserne vidste, hvad de gik ind til. Det fortæller nemlig om bogens noget usædvanlige karakter.

Forfatteren vil vende tilbage til "*de gamle kulturhistorikers kontekstuelle fortællinger*" for igen at kunne beskæftige sig med de temaer omkring oplevelse, nærvær og følelse, som de gamle kulturhistorikere skrev om, men som efter forfatterens mening er gledet ud som følge af "*et moderne videnskabs-syn*". Emnet er for så vidt det samme som i disputatsen: kulturelle særpræg og kulturelle forskelle, sammenhængen mellem livssituation og mentalitet, men indfaldsvinklen, fremstillingsformen, genren er en anden.

Lykkemagerens omslag
prydes af J.C.Dahls
maleri: »Broen over Tryg-
gevælde Å med Udsigt til
Køge«, ca. 1815. (Udsnit).
Statens Museum for
Kunst.

Nu kan det i høj grad diskuteres, om det er pga. det moderne videnskabssyn (hvad dette upræcise udtryk så ellers måtte dække over), at de nævnte temaer hos de fleste gled i baggrunden i den tid, da folk som Erslev og Arup satte standarden. Det er rigtigt, at hvis man alene opfatter en rendyrket empirisme og positivisme og forestillingen om, at begreberne skal snøres

ind i "eksakte" definitioner som identisk med det moderne videnskabssyn, så er det noget, der let stiller sig i vejen for erkendelsen af de grundlæggende menneskelige forhold og følelser, som ikke står i kilderne, og som ikke umiddelbart kan belægges med fodnoter. Men spørgsmålet er, om det behøver at være sådan. For at sige det kort og brutalt: Var Troels-Lund, som

både forfatteren og jeg beundrer og værdsætter, blevet en dårligere historiker, hvis han havde haft sans for det repræsentativitetsproblem, som kildekritikerne gjorde så meget ud af? Var *Dagligt Liv i Norden* blevet ringere, hvis vi var sluppet for hans generaliseringer fra nogle få kilder om adelens liv til hele befolkningens tanker og følelser? Jeg tror det ikke, og hermed være antydet det efter min mening væsentlige, at det ikke er et enten-eller, men et både-og. Man kan sagtens lade sig inspirere af psykologi, antropologi og meget andet værdifuldt og foretrække åbne, dialektiske begrebsbestemmelser frem for "eksakte" definitioner uden derfor at kassere de indsigter, der førte til bruddet med det, der var før Erslev og hans læremestre. Jeg finder dette synspunkt bekræftet af en lang række forfattere fra det 20. århundredes sidste halvdel, som faktisk har skrevet om oplevelser, nærvær og følelser, uden på nogen måde at bryde med et moderne videnskabssyn.¹

Men nu har Palle Ove Christiansen altså skrevet denne bog, hvor han søger at gå nye veje. Han fortæller, at da han var færdig med kladden til *A Manorial World*, tonede begrænsningerne i denne fremstillingsform frem, og tanken om at udnytte stoffet på en anden måde opstod. *Lykkemagerne* er på den ene side en bog om livet og livssynet inden for og imellem tre-fire kulturelle miljøer i 1700-tallet, oplysningens og reformernes tid (tidsperspektivet er altså beskåret i forhold til disputatsen), og på den anden side et bidrag til debatten om, hvordan vi foretager sådanne analyserende beskrivelser og fortolkninger. Meningen er på eksperimenterende vis at forsøge at generobre nogle af de sider at kulturforskningen, som vi efter forfatterens mening "*lod glide os af hænde i troen på, at udviklingen af de videnskabelige begreber alene kunne klare problemerne*". Men han tilføjer denne væsentlige betragt-

ning: "*Samtidig står bogen imidlertid også i gæld til de konstruktioner og erfaringer, der er produkter af den moderne videnskabelige stræben, som ingen kan smyge af sig og derfor må lære at omgås med både åbenhed og skepsis.*" Som antydet ovenfor finder jeg det langt fra ønskværdigt at forsøge at smyge nyvundne indsigter af sig. Jeg anser dem tværtimod for nogle af forudsætningerne for det, forfatteren ønsker at opnå, og man kan måske opfatte de citerede ord som en – om end tøvende – tilslutning til det her anførte.

Det følgende er nogle overvejelser over, hvordan forfatteren søger at realisere sin hensigt, over fordele og ulemper således som de forekommer at træde frem ved dette modige eksperiment med en helt anden genre end dem, vi er vant til. Er den skønlitterært inspirerede stil den mest hensigtsmæssige til erkendelse og formidling af disse væsentlige sider af menneskelivet? Men først et par ord om bogens opbygning.

Bogen er centreret omkring en række personer fra vidt forskellige sociale miljøer og med deraf følgende forskellige livssituationer og mentalitet. Der er den noget slatne greve Frederik Christian Schack, stærkt præget af sin energiske bedstemor og med store økonomiske problemer. Hans livsstil var mærkværdig i bøndernes øjne – skulle han have økonomiske problemer og måtte spare, når han købte silkestoffer og billeder med nøgne mennesker på. De forstod ikke, at han måtte låne til terminerne og samtidig opretholde en nødvendig livsstil, der havde at gøre med hans anseelse blandt standsfæller og ved hoffet.

Hovedpersonen i bogen er dog forvalteren, den bondefødte Søren Klestrup, der i øvrigt er kommet med i *Dansk biografisk Leksikon* fordi han udfra sit store kendskab til de faktiske forhold imødegik gehejmeråd Wedel-

Jarlsbergs beklagelser over den tåbelige og overdrevne reformtrang, og dermed var med til at indlede den litterære fejde om landboreformerne. I Christiansens bog er han en gennemgående figur, oplysningens og fornuftens talerør, formet mentalt af sin placering mellem herskabet og beboerne på godset: gårdmændene, husmændene og landarbejderne. Hans virke har afsat mange kilder – indberetninger, breve, regnskaber, opgørelser og andet. Og så er der det store flertal, bønderne, hvoraf vi møder nogle navngivne, som der kan tegnes et billede af, men som forfatteren ellers overordnet deler i to hovedtyper: de stræbsomme og de fatalistiske, som begge præger livet i landsbyen og gensidigt er med til at skabe rammerne for hinanden. De fatalistiske mente nok, at gården var nødvendig, for at de kunne overleve, men den var ikke meningen med tilværelsen. De søgte så godt de kunne at nyde livet og hoppede i alle henseender over, hvor gærdet var lavest. Lykkemagerne er Klestrup og de stræbsomme bønder, som vil ud af fattigdommen og forme deres egen fremtid og er villige til at tage det hårde slid på sig, rive deres gård i landsbyen ned og genopføre den ude på marken, pløje nyt land og hvad der ellers skulle til. Og så er der bogen igennem skildringer af talrige sider af dagliglivets forhold. F.eks. af bondestuen, hvor det gjaldt om at holde på varmen og finde sig i hørmen, og den tanke lanceres, at når skribenter jamrede over bøndernes medfødte sløvhed, så kunne det i virkeligheden hænge sammen med, at når seks-otte mennesker sad i et lille rum, afgav deres udånding så meget kuldioxid, at det uundgåeligt måtte påvirke deres åndedrætscentre.

Det skulle gerne hermed være mere end antydnet, at bogen er fuld af viden og indsigt og tænksomme overvejelser om det bondesamfund, forfatteren har studeret så flittigt, og første del af det

tidligere nævnte program – at det skulle være en bog om livet og livsrytmet inden for og imellem de kulturelle miljøer på godset – er til fulde opfyldt. Anden del af hensigten med bogen – at den er et indlæg i debatten om hvordan vi bedst foretager sådanne beskrivelser og fortolkninger og fremstiller dem for læserne – kan der være grund til nogle overvejelser om, som naturligvis må være meget subjektive og fremføres med største respekt for den forfatter, der her har vovet pelsen for at tilbageerobre og udbygge nogle tabte bastioner i kulturskildringerne.

Bogens sproglige iklædning og dermed også den erkendelsesform, der er benyttet, er i høj grad inspireret af skønlitteratur og ligger måske en Martin A. Hansen eller en Thorkild Hansen nærmere end en Troels-Lund. Det giver nogle problemer, når en mere faktuel viden skal formidles i en toneart, der er lagt an efter stil og stemning. Det ses især i brugen af fodnoter, der virker som stilbrud, samtidig med at de er nødvendige, hvis læseren skal kunne forstå, hvad det hele går ud på. Landgilde nævnes s. 31, og hvis man ikke ved, hvad det er, må man til noten, hvor man får en saglig-nøgttern forklaring. Det samme gælder indfæstning, hvor man også må til noten for at få besked. Den slags kunne Troels-Lund ubesværet inkorporere i sin tekst. Det virker også som et stilbrud, når man s. 123 møder begrebet social hukommelse og så må i noten for at få at vide, hvad forfatteren ikke mener og hvad han mener med dette begreb. Der er en del af den slags, det ligger så at sige indbygget i genren, og det gør bogen svær at læse for den, der vil vide besked og ikke blot nyde stilen og forfatterens behandling af sproget, som virkelig er en nydelse. Bogen bevæger sig så at sige på tre planer: et poetisk-fortællende, et faktisk-kognitivt, der ofte må tage fodnoter til hjælp, og et ganske højt teoretisk-ab-

strakt og forskningshistorisk, der altid må bringe sine forklaringer i noterne. Eksempler på det sidste kan man finde s. 258, note 31 og s. 259, note 3. Sådan fordrer stilen det, hvis det ikke skal blive ren fiktion, og det er ikke forfatterens mening.

Der er også andre vanskeligheder ved den poetiske stil. Kapitel 12, Natten, er en stemningsmættet skildring af den smukke sommernat: "*Langsomt trækker månen sit hvide segl tilbage. Krybdyrene i vandgrøfterne tier et øjeblik, så tager koret fat igen. De kvækker i lange bølger.*" (s. 93). Man ser dem for sig, de kvækkende snoge og firben. Det er overraskende, så meget mere som ordet padde var velkendt i samtiden, så der er altså ikke tale om at gå ind i tidens sprog. Ordet paddepyt, som der her er tale om, forekommer hos Arild Huitfeldt.² Ordet krybdyr forekommer mig bekendt ikke i tidens kilder, her før Linnés inddeling af hvirveldyrene blev almindelig kendt. Det er bare et eksempel på, at den slags bliver mere forstyrrende, når stilen lægges så højt.

Til stilen hører også alt det, man kan udlede af det ifølge billedteksten eneste kendte billede af Søren Klestrup, som bringes s. 33. I billedteksten siges det forsigtigt, at "*portrættet synes at vise flere af de træk, som vi kender fra hans daglige virke*". På s. 37 kan forfatteren sige mere om manden ud fra portrættet: "*Den unge Klestrups skikkelse virkede spænstig, og ansigtet var glatraget med højt hvælvede bryn over de milde øjne. Underansigtet var tungt uden at være plumpt. Normalt lå der omkring hans mund et lille smil, men det var også en mund, der kunne svare igen, når det var nødvendigt.*" Her henvises der nu til et portræt i *Årbog for Sorø Amt* 1963, men det er det samme billede, som forfatteren selv har s. 33 – en af de små uregelmæssigheder vi alle laver. Man kan mene forskelligt om mulighederne for

at udtale sig om en persons skikkelse ud fra et brystbillede eller udlede karaktertræk af portrætter. Vi var en del, der fik os en skræk i livet desangående, da Else Kai Sass i 1970 påviste, at et maleri i London, som man hidtil havde ment forestillede Frederik 1., i virkeligheden var et tidligt portræt af Christian 2.³ Få år før havde Johan Hvidtfeldt i *Politikens Danmarkshistorie*⁴ gengivet billedet som forestillende Frederik 1. og skrevet om det: "*Maleriet giver et ganske godt billede af den tillukkede, tænksomme politiker, der i en vanskelig tid med stadig truende borger- og bonderevolter og gærende luthersk bevægelse klogt manøvrerer uden om åbent oprør.*" Det være ikke dermed sagt, at man ikke kan bruge portrætter til noget, og billedet af forvalter Klestrup er sikkert ægte nok, men vi er altså nogle stykker, der godt kan nyde de poetiske sving i sådan en billedtolkning, men nødig vil fæste lid til dem. Og pointen er, at forfatteren fuldt ud kunne have karakteriseret Klestrup, selv om han her havde undladt at smyge indsigterne "*fra den moderne videnskabelige stræben*" vedrørende billeder som kilder af sig og afstået fra at vende tilbage til romantiske spekulationer om den slags.

Men trods problematiske ting af den art, som er nævnt her, er bogen et godt eksempel på mikrohistorie, der i modsætning til megen traditionel kulturhistorie lægger vægt på at se den "store" historie manifestere sig i den "lille". Det ses ikke mindst i sjette del: *Forstandens lys*, der begynder med et kapitel om *Det europæiske menneskes udfrielse fra sin fortid* og fortsætter med kapitler om baronen og forvalter Klestrup.

Der indledes med et citat på tysk af Lessing. Oversættelsen, som står i noten, lyder: "*Gennem enhver meningsudveksling bevæger sandheden sig endnu et skridt fremad*". Forfatteren

bruger citatet som udgangspunkt for nogle overvejelser om karakteren af Oplysningstiden, som han mener var *“den tid hvor kritisk undersøgelse, fornuft og forstand blev hamret fast som det, der skulle gælde evigt”*. Vist så, men det var vel netop karakteristisk for tiden, at de, der bar den igennem, ikke mente, at det, der kom ud af de kritiske undersøgelser, nødvendigvis var noget, der ville gælde evigt. En af de store forløbere og forudsætninger for Oplysningstiden, Galilei, siger om sin ven Johannes Kepler, at han var *“en mand, der elsker sandheden højere end sine egne meninger”*.⁵ Naturligvis har man altid kunnet spørge, hvad sandheden er, og fejltagelserne har været legio i menneskers søgen frem mod noget, der var mere sandt end det, de mente i forvejen. Men det var vel netop denne holdning til sandhedsbegrebet, der var det afgørende. Det er nok rigtigt, som forfatteren skriver, at det var *“vanskeligt at leve med, at sandhederne også kunne skifte fra århundrede til århundrede, fra generation til generation eller måske endnu hurtigere”*. Det er uden tvivl baggrunden for, at begrebet “evigt virkende naturlove” efterhånden kom til at spille en stor rolle i den almene debat og den almene bevidsthed. Her var noget sikkert og stabilt midt i alle forandringerne. Det er derimod mere tvivlsomt, når han vil bruge Newton som eksempel på, at man søgte noget, der byggede på uantastelig viden og logik. Det er nok mere den forestilling, der manifesterede sig, da den mere benhårde positivisme kom frem. Det er som bekendt i *Principia* (1686-87), Newton formulerede sin matematisk-fysiske beskrivelse af de forhold, der overalt eksisterer mellem stoflige legemer. Men indledningen til bogens 3. del er vigtig, for her formulerer Newton nogle almindelige principper for god videnskabelig metode, som vistnok senere blev noget oversat, i hvert fald i de mere popu-

lære fremstillinger af disse sager. Et af Newtons principper lyder: *“I erfaringsvidenskaberne må vi betragte udsagn baseret på en almindelig induktion ud fra fænomenerne som fuldstændig eller næsten sande (...) indtil der dukker andre fænomener op, ved hvilke udsagnene enten kan gøres mere nøjagtige eller underkastes undtagelser”*. Det var som bekendt netop det, der omkring år 1900 skete med nogle af de newton'ske beskrivelser. Allerede for Tyge Brahe var det helt afgørende, at viden stadig skulle justeres ud fra nye observationer og nye teoretiske overvejelser. Disse menneskers søgen efter noget stabilt havde i hvert fald som forudsætning, at meningerne trods almenmenneskelig trang til orden og stabilitet ofte måtte vige for nye indsigter, og det er vel just det grundlæggende og epokegørende ved den nye tid i modsætning til tidligere, da der forelå faste dogmer, som man kunne blive – og blev – brændt for ikke at betragte som evige sandheder. Men det er rigtigt, at når videnskabelige indsigter er blevet omsat til almene forestillinger, er det ofte sket i form af en vis reduktionisme – et forhold det er værd at have i tankerne ved enhver beskæftigelse med den side af mentalitetshistorien.

Et af de store forklaringskrævende problemer i europæisk historie er vel netop det, der drejer sig om, hvordan det gik for sig, da de gamle magisk-religiøse forklaringsrammer langsomt og gradvist og med masser af komplikationer skiftedes ud med den “moderne”. I de almindelige overvejelser over disse spørgsmål synes det ofte at være en hæmsko, at man nærmest har vedtaget en fast afgrænsning af Oplysningstiden og lader den begynde engang i 1700-tallet, ligesom fokuseringen på den elitære side af sagen synes at skygge for nogle andre lige så centrale sider. Det forekommer mig at være et helt afgørende aspekt, at det var et hovedpunkt i 1600-tallet, at de

nye videnskabelige og tekniske landvindinger blev omsat til praktiske foranstaltninger, der som oftest førte til mærkbare forbedringer af befolkningens levevilkår. Naturvidenskabens forklaringsmåder fik efterhånden kød og blod i gennemgribende samfundsforandringer og skaffede sig langsomt plads i den almene bevidsthed på religionens bekostning. Herhjemme havde vi f.eks. Ole Rømer. Denne posthume elev af Tyge Brahe havde som medlem af det kongelige franske videnskabsakademi i Paris lært at lade det videnskabelige og det teknisk-nyttige gå hånd i hånd. Da Christian 5. kaldte ham hjem i 1681, blev han leder af en lang række samfundsvigtige reformer af teknisk art. Hertil hørte også kalenderreformen, hvor Danmark i året 1700 "afskaffede" 11 døgn og gik over til den gregorianske kalender, hvilket var en stor og betænkelig sag for mange, især fordi beregningen af påsken derved blev ændret.⁶ De mange reformer, der ændrede store dele af det, vi i dag kalder infrastrukturen, var alt sammen noget, der berørte befolkningens daglige liv og derved konfronterede den med den nye rationalitet og dens praktiske anvendelighed, selv om den måtte føre til svære anfægtelser i forhold til det gamle og kendte. Det forekommer mig, at det er denne befolkningens konfrontation med den nye tilværelsestolkning gennem ændringer i deres praktiske liv og senere også gennem undervisning, der er forudsætningen for den store mentalitetsændring, vi plejer at kalde sekulariseringen, og dermed for den vestlige civilisations udvikling – i modsætning til f.eks. mange muslimske lande, hvor magthaverne i vid udstrækning enten ignorerede det nye eller beholdt frugterne af det for sig selv uden at omsætte det til samfundsforandringer.

Lykkemagerne handler om et stadi-

um i denne lange og møjsommelige proces, og her ligger just dens store værdi. Der er forfatterens skildring af holdningerne hos de stræbsomme bønder, og der er ikke mindst hans skildring af forvalter Klestrup og hans fine forståelse af tankegange og følelser hos denne forkæmper for det godes sag. Christiansens viden om både de store linier og den "store" historie og om de faktiske forhold, som Klestrup havde inde på livet, sætter ham i stand til at balancere fint mellem forståelse af Klestrups tanker som de måtte forme sig i hans situation og de større linier, som Klestrup ikke selv kunne overskue, men hvor han også hører hjemme, og som vi nu kender til. Det er fremragende historieskrivning, som forekommer at ligge helt inden for et moderne videnskabssyn. Og det bemærkes, at stilen i denne sjette del af bogen i langt ringere grad end andre steder stjæler billedet.

Noter

1. Som et eksempel blandt mange kan nævnes Robert Muchembled: *Culture Populaire et Culture des Élités dans la France Moderne (XV – XVIII siècles)*, 1978, eng. overs. *Popular Culture and Elite Culture in France 1400-1750* (1985), som lægger meget vægt på studiet af følelser som angst og usikkerhed i en tilværelse, der var truet fra mange sider.
2. *Danmarks Riges Krønike*, IV, 1599, s. 42, jfr. også Kalkar.
3. Studier i Christian II's ikonografi, Festskrift udgivet af Københavns Universitet, 1970, s. 9 f.
4. Bind V, 1963, s. 447.
5. Her citeret fra *Livsanskuelser gennem tiderne, Renaissance I*, 1958, s. 90.
6. Studiet af Ole Rømers virke er blevet lettet betydeligt ved udgivelsen af Ole Rømer, korrespondance og afhandlinger samt et udvalg af dokumenter, samlet, oversat og udgivet af Per Friedrichsen og Chr. Gorm Tortzen, *Det Danske Sprog- og Litteraturselskab*, 2001. Jfr. min anmeldelse i *Fund og Forskning* 2003.

No free lunch

Samtale med Thorkild Kjærgaard om historie og historikere

Peter Henningsen

Fortid og Nutid, december 2003, s. 290-296

Thorkild Kjærgaard har siden starten af 1990'erne været en af de mest omtalte danske historikere, dels pga. sin meget omdebatterede disputats "*Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*," dels pga. sin evne til at fremsætte provokerende synspunkter i dagspressen. En påtænkt udstilling om danskhed med daværende folketingskandidat, pastor Søren Krarup som kurator førte i 2001 til, at han under stor offentlig opmærksomhed blev fyret som direktør for Museet på Sønderborg Slot. Kjærgaards virksomhed som anmelder af historisk litteratur i *Weekendavisen* fremkalder af og til vrede læserbreve i avisens spalter. Fortid og Nutid ser i dette interview nærmere på historikeren Thorkild Kjærgaard. Hvem er han, og hvilken slags historie har han selv skrevet? Hvilke krav stiller han til god historievidenskab og til historisk forfattervirksomhed i det hele taget?

Thorkild Kjærgaard, f. 1945, dr.phil., siden 2002 lektor i socialhistorie ved Ilisimatusarfik – Grønlands Universitet. Har foruden disputatsen "*Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*" (1991; 2. udg. 1996; eng. udgave 1994) bl.a. skrevet "*Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning om hoveriet af 11. februar 1788*" (1980); "*Om at behøve sig til virkeligheden: industriens image – historisk set*" (2000) og "*Ny Herrnhut i Nuuk 1733-2003: missionsstation, rævefarm, embedsbolig, museum, universitet*" (2003, sammen med Kathrine Kjærgaard). Hertil kommer udstillingskataloger og artikler i danske og internationale tidsskrifter.

Som professionel historiker har du fortrinsvis beskæftiget dig med 1700-tallet. Hvad er det, der er så interessant ved dette århundrede?

1700-tallet er det store vandskel siden den neolitiske revolution for 6-8000 år siden. I dette århundrede blev den moderne verden grundlagt. Står man ved begyndelsen af 1700-tallet, kan man række hånden ud til middelalderbonden, ja, endnu længere bagud til den romerske, den græske og den mellemøstlige bonde på bibelsk tid. Står man ved slutningen af århundredet ser man rygende fabriksskorstene og kan, som bl.a. den geniale franske samfundstænkner Henri de Saint-Si-

mon (1760-1825) gjorde, skimte konturerne af det moderne globale industri-samfund. Arbejder man med 1700-tallet, kan man næsten ikke undgå at beskæftige sig med de store, afgørende spørgsmål: hvad var det som holdt verdenssamfundet på et næsten uforandret økonomisk niveau mellem landbrugssamfundets frembrud for tusinder af år siden og 1700-tallet – og hvad var det, som banede vejen for den nye industrielle verden, der åbnede sig i løbet af få årtier. Intet århundrede er bedre egnet som udgangspunkt for de synteser, den forståelse af de store linier, der for mig er en hovedattraktion ved historie; ikke den eneste attrak-

tion, jeg har også med stor fornøjelse foretaget lystvandring på smalle, duftende blomsterstier som porcelænets, civiluniformens, arkitekturens og portrætmaleriets historie. Men det er de lange linier og den forståelse af vores egen tid, de åbner op for, der er den solide klippe, hvorpå faget hviler, og som gør det værd at beskæftige sig med.

Hvordan havnede du i den meget detaljemættede landbohistorie? Den har jo ikke nogen tradition for syntesedannelse?

Ikke det? Det kommer an på, hvor man ser hen. Mit forbillede er Hans Jensen, hvis landbohistoriske disputats fra 1936¹ i høj grad er syntesedannende. Få danske historikere har så konsekvent som han forsøgt at lokalisere de centrale problemer i en bestemt periode og lade dem styre fremstillingen. Det 20. århundredes største danske historiker, Erik Arup, var vel også en slags landbohistoriker. Ingen har som Erik Arup – syntesedanneren over alle syntesedannere – insisteret på bondens arbejde som det centrale omdrejningspunkt i vort lands historie. Hertil kommer disse historikers fabelagtige evne til at fatte sig kort og præcist. Hverken Erik Arup eller Hans Jensen spilder læserens tid. De skriver, hvad de har at sige, og går straks videre uden at tøve et sekund. Det er der mange, der kunne lære noget af i dag, hvor disputatser på tusind sider ikke er nogen sjældenhed. Mange er så tykke, at de kan bruges som taburetter til børnene – men så til gengæld heller ikke til ret meget andet.

Det handler altså om at finde sin egen base som historiker: Hvorfra skal jeg arbejde og udforske verden?

Ja, det handler om at finde de afgørende ting, som får os til at huske, at historien er åben og levende.

Hvad er så det, der karakteriserer 1700-tallet?

Et eksponentielt forøget stofskifte mellem menneske og natur. Det er kvintessensen af landbrugets intensivering, såvel som af industrialiseringen. Det er det, min disputats handler om. Afgørende var her den naturvidenskabelige og den teknologiske udvikling, som lå bag landbrugsrevolutionen og bag industrialismen baseret på maskiner, der muliggjorde inddragelse af førhen utilgængelige – og i det store hele uanvendelige – fossile brændsler som stenkul og olie. Med det intensive rede samspil mellem menneske og natur skabtes et højproduktivt samfund og dermed kolossale forbedringer i levestandard og levevilkår for den brede befolkning, men i øvrigt også for overklassen. Det er den altoverskyggende forskel mellem dengang og nu.

På trods af at vi ikke har kunnet modstå fristelsen til at bruge en væsentlig del af den øgede produktivitetsevne på en seks-syv-dobling af befolkningen siden 1700-tallet, skal man i Danmark søge længe for at finde nogen, der ikke lever bedre, bor varmere og mere bekvemt og kan rejse hurtigere, længere og sikrere og er mindre udsat for at lide en tidlig og smertefuld død end selv de rigeste og mest magtfulde mennesker ved indgangen til 1700-tallet. Men der er, som man siger i Amerika, *no free lunch*. Prisen for den øgede intensitet i udvekslingen mellem menneske og natur er miljøproblemer. Dem har man også kendt til tidligere – det gør jeg en del ud af at vise i min disputats – ligesom jeg gør en del ud af at vise, at nogle af de gamle miljøproblemer forsvandt med industrialismen, der bl.a. beskyttede skovene, som ikke længere skulle være hovedleverandører af energi og konstruktionsmaterialer. Men ikke uden at nye og større og på længere sigt mere truende problemer meldte sig. Det er dem, vi nu lever med. De pro-

Thorkild Kjærgaard har igennem 1990'erne været en af de mest omtalte danske historikere. Dels pga. hans evne til at fremsætte provokerende kommentarer i dagspressen, og dels pga. hans spektakulære fyring fra Sønderborg Slot i 2001. Hertil kommer, at han som anmelder i Weekendavisen ofte har fået kritik for sin kompromisløse stil. Thorkild Kjærgaard har imidlertid også en omfattende historisk produktion bag sig, hvoraf ikke mindst disputatsen "Den danske revolution 1500-1800" har vakt opmærksomhed. (Foto: Steen Broberg).

blemer, der uden tvivl vil sætte dagsordenen for det 21. århundrede – overbefolkning, menneskeskabte klimaforandringer og andre miljøproblemer i megastørrelse såvel som ressource-mangel, først og fremmest den umiddelbart forestående mangel på vor tids centrale fossile brændsel, olie – har alle deres rødder i 1700-tallet, der også på denne måde fremstår som det centrale tidsrum, hvor den lange forhistorie slutter og nytiden begynder.

Hvordan gik det overhovedet til, at du kom ind på landbohistorien?

I min tid kunne man regne med at få et kandidatstipendium, når man havde en guldmedalje. De fleste brugte denne mulighed, også jeg. Det almindeligste var vist nok, at man udnyttede stipendiet til at arbejde videre med prisopgaven, så der kom en disputats ud af den, men det havde jeg ikke lyst til.² Jeg havde i 1972 skrevet prisopgave om den offentlige kritik af den danske enevælde 1789-1799, og uanset hvor interessant det end måtte være, så syntes det mig et alt for begrænset felt til, at jeg ville bruge flere år af mit liv på det. Jeg søgte et emne, som kunne føre mig dybere ind i 1700-tallets samfund, end en pressehistorisk undersøgelse af den offentlige opinion ville kunne, og her mente jeg, bl.a. inspireret af Hans Jensen og af Erik Arup, som jeg dengang var voldsomt fascineret af, at en undersøgelse af landbruget ville være vejen. I 1975 fik jeg stipendium til et projekt om hoveriet i landboreformperioden. Det førte bl.a. til en kritisk udgave af et af landboreformtidens centrale politiske dokumenter, Christian Ditlev Reventlows betænkning om hoveriet af 11. februar 1788.

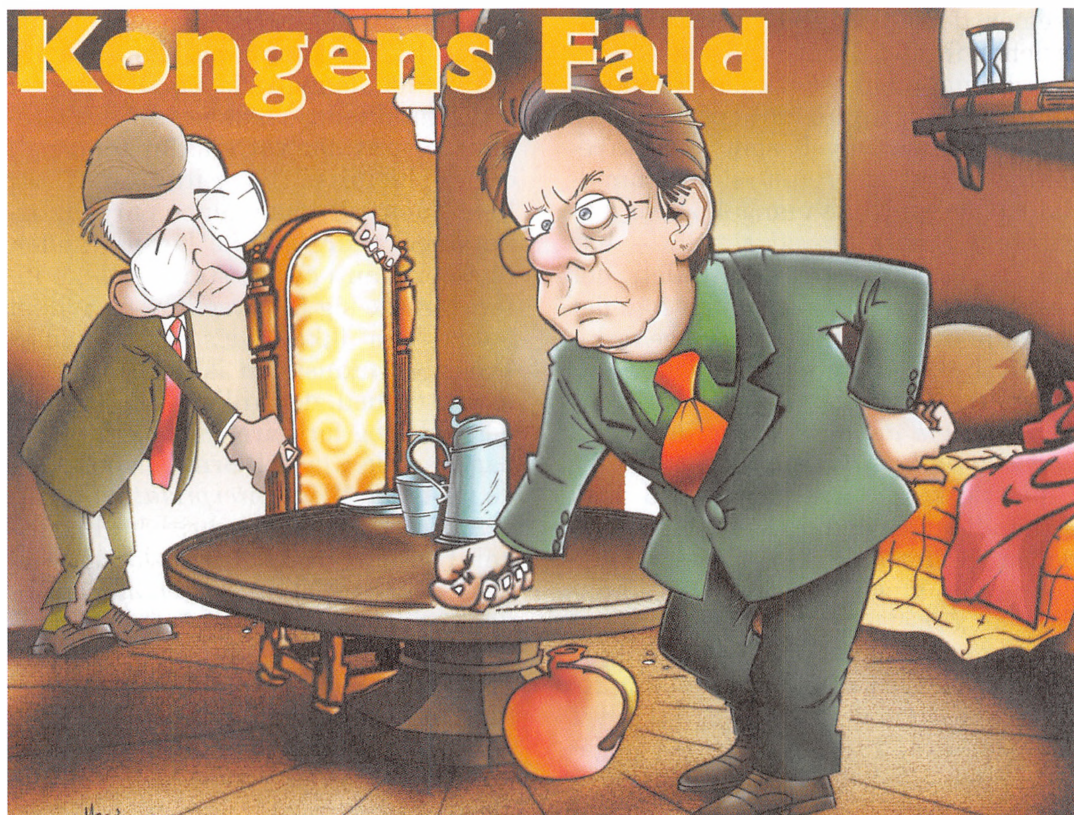
*Det var omkring det tidspunkt, at du skrev den nu klassiske artikel om gårdmandslinien i dansk historieskrivning.*³

En sommerdag 1978, hvor jeg sad på Claus Bjørns kontor på Historisk Institut, der dengang lå på Bispetorvet ved Frue Plads, sagde jeg, at det forekom mig, at der var en klar tendens i dansk historisk litteratur. Man tog hele tiden gårdmændenes parti og ignorerede andre sociale lag på landet, ligesom man i øvrigt stort set ikke interesserede sig for bysektoren, hvilket havde den ikke uvæsentlige konsekvens, at industrien ikke fik den opmærksomhed, den tilkom. Da jeg havde siddet og forklaret lidt frem og tilbage, sagde Claus Bjørn, der nok havde læst *The Whig Interpretation of History* fra 1931 af den britiske historiker Herbert Butterfield: “*Jamen, det er jo næsten som en gårdmandslinie i dansk historieskrivning.*” Dét var ordet, og et par dage efter ringede jeg til professor Niels Steensgaard, der dengang var formand for Historisk Samfund, og spurgte, om ikke titlen på et foredrag, som jeg havde givet tilsagn om at holde en gang hen på efteråret om C.D. Reventlow og hoveriet, kunne ændres til “*Gårdmandslinien i dansk historieskrivning.*”

Din disputats blev en meget omdiskuteret bog i forhold til, hvad disputats normalt bliver. Hvad ramte du med den bog, der i den grad fik folks lidenskaber i kog?

Hvis det, der står i min bog, er rigtigt, så er der meget andet, som måske ikke ligefrem er forkert, men i hvert fald står i et andet lys og får en ny betydning. Jeg fejler ikke landboreformerne til side som betydningsløse, men de er ikke begyndelsen til og forklaringen på det moderne Danmark, sådan som utallige historikere i umiddelbar forlængelse af reformtidens politiske propaganda har villet det. Det centrale i min fremstilling er teknologi, herunder bioteknologi, videns- og kompetenceopbygning og ressourcer – kvælstof, energi, jern og andre råstoffer. Det

I 2001 blev Thorkild Kjærgaard afskediget fra sin stilling som museumsdirektør ved Sønderborg Slot. Den umiddelbare anledning var en stærkt omdiskuteret udstilling om danskhed, hvori Søren Krarup havde fået lov til at formidle sit Danmarks-billede. Efter afskedigelsen ironiserede det sønderjyske satiriske blad *Æ Rummelpot* over sagen med henvisning til Christian 2.'s skæbne på Sønderborg Slot. Underteksten til tegningen var hentet fra Johannes V. Jensens *Kongens Fald*: "Danmark havde han ofret sine evner til det yderste, Nætter og Dage, de takkede ham for det ved at afsætte ham som en utro Forvalter. De var mange om Forstokkethed og han var ene om den kongelige Tanke. Nej der var ikke noget at stille op. Små Hoveder og haarde Halse overalt i Danmark. Lukkede Hjerter og Lommer, Stivhed, Ildesindethed, Dumhed!" (Tegning af Peter Heydenreich i *Æ Rummelpot*, 2001).

er disse parametre, der frembringer det moderne danske samfund, bla. gennem den politiske proces, vi kender som landboreformkomplekset. Den største udfordring, historikermiljøet kan få, er, at nogen forsøger at nyformulere de spørgsmål, man stiller til historien.

Men at stille nye spørgsmål til historien er vel det, der kendetegner enhver ny historikergeneration?

Ja, det er rigtigt, og det er det, man siger i festtalerne. Men samtidig kæm-

per vi alle for vores position på den faglige slagmark, for vores eftermæle, for vores faglige status og overlevelse, samt for vores stillinger. Man skal være meget sikker på sig selv for at lade nysgerrigheden efter nye ting gå frem for angsten for at blive dømt ude. Det etablerede historikermiljø omkring universiteterne, arkiverne og de store museer kan så nemt som ingenting blive en konservativ bastion, hvor nye tanker og ideer bekæmpes, og sådan er det tit gået for kortere eller længere perioder.

Værre end denne konservatisme er imidlertid en nyfremkommen mangel på faglig selvjustits, når det gælder *mainstream*-forskningen. Man kan mene, hvad man vil om den konservative fløj, som i 1920'erne og 30'erne gjorde livet surt for Erik Arup, og som i 1940'erne sørgede for, at husmandshistorikeren Fridlev Skrubbeltrang ikke blev professor. Men man kan ikke beskyldte den for ikke at beherske håndværket. Repertoiret var måske lidt gammeldags, men orkestret kunne i hvert fald spille rent, dirigenterne kunne deres ting, og koncertmestrene kunne læse noder. På det niveau kunne man indtil for nylig ikke indvende noget mod historikerlavet. Det kan man derimod i dag. Denne mangel på intern justits betyder, at der ikke længere er et niveau, man kan henvise til. Det kan lyde elitært, men videnskab er elitær og må være det på samme måde som Det Kongelige Teater må sætte et niveau for opera, ballet og skuespil.

Hvorfor forholder det sig sådan?

Tilsyneladende er der en del, der ikke længere kan mærke, hvad der er kvalitet, og hvad der ikke er. Måske er der også lidt opportuniste i det; man føler, man må give efter for et stærkt publikationspres og for det stadige krav om, at forskningen skal kunne kvantificeres. Man hører tit folk undskyldende sige, at hvad der er godt og skidt er en smagsag. Ja, på et vist plan, naturligvis. Men grundlæggende er det noget vås, at man ikke kan sige, hvad der er godt, og hvad der er skidt. Svend Ellehøj, som var professor i historie ved Københavns Universitet fra midten af 1960'erne til slutningen af 80'erne, sagde, at man altid kan mærke, om en tekst er god eller dårlig i den forstand, at man kan se, om forfatteren argumenterer klart, tydeligt, forstandigt og konsistent, og om han fremlægger sit stof på en måde, som er

i overensstemmelse med videnskabelige normer. På disse punkter er der aldrig tvivl, og her må der aldrig gives køb. Det har nemlig ikke noget at gøre med, om man er "enig" eller "uenig" med den pågældende forsker. Det er slet ikke det, det handler om.

Hvad lægger du især mærke til, når du anmelder en bog?

Gode bøger har en idé, en måde at betragte verden på, der giver de historiske tildragelser en retning, som åbner nye perspektiver på fortiden og dermed også på nutiden og fremtiden. Jeg lægger mærke til helhedsbilledet, om bogen virker gennemarbejdet fra først til sidst. Det gælder også det rent stilistiske. Digttere har kun sproget at arbejde med, det samme gælder historikere. Vores medium er sproget. Så det er ikke lige meget, hvordan vi skriver. Man kan ikke adskille form fra indhold.

Hvad kendetegner en god tekst?

At form og indhold går op i en højere enhed. Det betyder, at forfatteren skal have noget på sinde, at teksten skal være stramt og omhyggeligt gennemarbejdet, og at det kritiske apparat – noter, bibliografi, registre med mere – skal være i orden.

De her tanker får selvfølgelig en konsekvens for den måde, du anmelder bøger på i Weekendavisen. Du har ofte fået meget kritik, når du lufter din mening. Det er der mange, der ikke bryder sig om.

Jeg mener kun, at anmeldelser af historisk litteratur giver mening, hvis de vurderer et værks værdi og sætter dets betydning i relation til den etablerede viden. En anmelder må ikke svigte læserne, de skal præsenteres for litteraturen og have at vide, hvad det eventuelt er umagen værd at læse. Jeg vil ikke genere forfatterne, men de har selv et ansvar for, at de bøger, de sender ud i verden, kan klare sig. Hvis

ikke bogen kan stå på egne ben, må forfatteren tage skraldet, sådan er spillereglerne. Mit anliggende er anmelderrollens troværdighed. Lunkenhed og opportunisme er gift for anmelderbranchen.

Det bliver man jo ikke populær på?

Det må andre dømme om. Hvis uenighed anses for dårlig stil, og kritik ses som ukollegial, er det, som min gode kollega, er det, som min gode kollega på Weekendavisen, Frederik Stjernfelt, har udtrykt det, tegn på en syg akademisk kultur.

Noter

1. *Dansk Jordpolitik*, I. København 1936.
2. Om stemningen blandt yngre akademikere først i 1970'erne, se Harald Ilsøe (red.), *Sådan set – Erindringer fra og om Det kongelige Bibliotek. Indsamlet og udgivet i anledning af 200-års jubilæet for bibliotekets åbning for publikum den 15. november 1993*. København 1993. Heri bl.a. et bidrag af Thorkild Kjærgaard.
3. *Fortid og Nutid*, XXVII.1978-79, s. 178-91.

Anmeldelser

Ulrik Langen (red.): Ritualernes Magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000, Roskilde Universitetsforlag, Roskilde, 2002, 200 s., 218 kr.

I otte bidrag fra danske historikere introduceres læseren for en række eksempler på ritualer i de seneste 1500 års europæiske historie. En del af målet med antologien er at vise bredden og forskellene indenfor ritualstudier, og bidragene er derfor hverken teoretisk eller metodisk afstemt efter hinanden, men kan dog som det påpeges ses som en del af den ny kulturhistoriske tradition. Den lange tidsperiode der hentes eksempel materiale fra giver mulighed for at stifte bekendtskab med bl.a. æresbegreber blandt frankerne i 500-tallet, rituelle ydmygelser blandt kannikker i Middelalderens Frankrig og patriotiske mindehøjtideligheder i Danmark på Englandskrigenes tid.

Indledningsvis giver redaktør Ulrik Langen en række brugbare overvejelser omkring teori og metode, når man beskæftiger sig med ritualer. Her gives nogle gode pejlemærker og stilles nogle frugtbare spørgsmål, man som læser kan navigere efter i resten af bogen. Langen trækker på den nyeste antropologiske forskning, men giver også en introduktion til nogle af de vigtigste problemstillinger aktualiseret af ældre forskning indenfor feltet. Der gøres både op med traditionen for at se ritualer som et førmoderne fænomen, og tendensen til at se ritualer adskilt fra normal social praksis. Langen ønsker derimod at se ritualer som en form for skabende praksis, der, som titlen antyder, kan indeholde forskellige former for magt.

Ritualernes Magt er også mere eller mindre eksplicit temaat for de fleste bidrag. Tydeligst i Sebastian Olden-Jørgensens bidrag, hvor ændringer i det politiske system i Danmark 1536 til 1746 sammenkædes med ændringer i de ceremonielle praksisser. På en forbilledlig måde og i et klart sprog giver Olden-Jørgensen en glimrende analyse af, hvordan man med enevældens indførsel bevægede sig fra statsceremoniel til hofceremoniel, og hvordan de ændrede ritualer ikke kun afspejlede de ændrede magtforhold, men også var med til at skabe dem.

Der er tale om en mindre åbenlys form for magt i Sune Christian Pedersens bidrag. Her tegnes et billede af det danske officerskorps 1760-1900 gennem studiet af den ritualiserede duel. Duellen iscenesatte den militære ære på et symbolsk plan, og fungerede både som et instru-

ment for sammenhold og disciplinering indadtil, og som en markering af en identitet udadtil. Officererne var mænd af ære der krævede tilfredselse ved duel, i modsætning til de lavere klasser, som ikke på samme måde kunne slippe af sted med voldsudøvelse – hvad enten den var ritualiseret eller ej. Man stifter bekendtskab med premierløjtnanter, officerer og andre militærpersoner der for et godt ord trak blankt og lemlæstede hinanden i ærens navn, hvilket også gør artiklen til en læseværdig blanding af konkrete fortællinger og analyse.

Der er også meget at komme efter i antologiens sidste artikel, hvor Anette Warring går dybt ned i ceremonierne omkring 4. maj i Mindelunden i Ryvangen. I tråd med Warrings anden forskning vedrørende den kollektive erindring om Besættelsestiden, påpeges det at mindeceremonien er et led i konstruktionen af det nationale erindringsfællesskab om Besættelsestiden. Hun kommer godt rundt om alle facetter af minderitualerne, og leder læseren gennem en række overbevisende fortolkninger af ceremonierne monumenter, udsmykning, tekster og fysiske rammer. Særligt interessant er det at blive gjort opmærksom på de valg og fravalg, der foretages i ritualerne, og dermed den selektionsproces, som er en forudsætning for den kollektive erindring.

Fortidens ritualer er uden tvivl et spændende tema og giver ofte anderledes frugtbare analyser, hvilket tydeligt demonstreres i nærværende bog. Man må dog enkelte steder spørge, om den historiske analyse der præsenteres, egentlig har meget at gøre med ritualforskning. Jesper Vaczy Kraghs bidrag om spiritismens seancer og ritualer fra midten af 1800-tallet og frem er spændende læsning, men det kan være svært at få øje på den ritualteoretiske analyse. Således fremstår ritualet som en del af en beskrivelse af den spiritistiske bevægelse som helhed, mere end som det egentlige fokus for artiklen. På den anden side er det vel også en af antologiens vilkår (og styrke?), at bidragene ikke er stramt bundet op omkring bestemte krav til, hvad som hører hjemme i en beskrivelse af ritualer. Denne omstændighed kan i det mindste vække læserens overvejelser omkring begrebet og dets anvendelighed.

Som den første af sin art på dansk er *Ritualernes Magt* i sig selv interessant. Det spændende eksempel materiale sætter fantasien i sving, og gør læseren opmærksom på, at ritualiseret adfærd kan findes i mange forskellige sammenhænge. Der tilbydes små smagsprøver på ritual-

vinklens anvendelighed, og bredden både tids- og emnemæssigt demonstreres i praksis. Antologien bidrager dermed til at øge fokus på ritualernes relevans for de historiske processer, og påpeger relevansen af at beskæftige sig med ritualiseret adfærd.

Lars Vangen Christensen

Henrik Lerdam: Kongen og tinget. Det senmiddelalderlige retsvæsen 1340-1448, Museum Tusulanums Forlag, København, 2001, 320 s., 298 kr.

Med Henrik Lerdams arbejde er der igen kommet gang i studiet af den Senmiddelalderlige danske forfatnings- og retshistorie. Det er Kolderup-Rosenvinges og Poul Johannes Jørgensens retshistoriske fremstillinger, som Lerdam debatterer med, men samtidig anvender han historikerens problemstilling om de politiske strukturer – som de fx ses i Aksel E. Christensens overvejelser om magt og ret og om kongemagt og aristokrati. Hovedsigtet er at belyse de politiske magtforhold og kongemagtens udvikling ved at undersøge udviklingen af herredsting, landsting og retterting – med hovedvægten på rettertinget.

Lerdam har valgt at undersøge perioden 1340-1448. Begyndelsestidspunktet er også nulpunktet i kongelig indflydelse i Middelalderen – slutpunktet kan siges at være det tidspunkt, hvor rigsrådsadelen har fået inddæmmet den kongelige magtudvidelse på retsområdet og med sin medvirken også har fået sikret sin andel i magtudøvelsen. Kildenærheden i forhold til periodiseringen ses også af, at det først kendte rettertingsbrev er fra 1341.

Henrik Lerdam anvender hovedparten af pladsen til en indgående analyse af rettertingets rolle som udtryk for den kongelige magtudøvelse og som redskab for den kongelige politik – og denne vinkel giver også årsagen til periodiseringen. Som grundlag for sin analyse ser han på to forhold: For det første embedsmændene og hele persongalleriet omkring rettertinget, og dernæst selve rettertingets virksomhed. Det første giver anledning til et sandt prosopografisk skoleridt, det andet til en detaljundersøgelse af rettertingets virksomhed gennem perioden, som det ses gennem kongebreve og af virksomheden under rejsen rundt i riget. Det er her, at rettertingets betydning for kongemagten virkelig viser sig. Aktiviteten er i lange perioder af Valdemar Atterdags og Margrethe 1.'s regeringstid kraftigt målrettet mod reduktion, erhvervelser af krongods og om retsopgøret efter de jyske oprør – langt mere end et fast ønske om at skabe en permanent retsinstitution, der står over

landstingene. Dette sidste forhold kan måske – sat på spidsen – betragtes som en uventet sidegevinst. I nogle perioder er denne sidste funktion fremherskende, primært på Sjælland, hvor rettertinget i hele perioden fremtræder som den højere appelinstans. Den mere labile situation i Jylland i 2. halvdel af 1300-tallet giver rettertingets funktioner her en mere episodisk karakter.

I det hele taget handler værket i høj grad om effektivisering af forvaltningen og den kongelige økonomi. Lerdam ser – foruden på personer – på titler, procedurer, sagsbehandling og itinerarier for at kortlægge udviklingen af tingsinstitutionerne. Og en af de væsentlige udviklingslinier er, at rettertingsrejserne skaber en ny fast struktur for domafsigelserne på højeste niveau, der kommer til at involvere adel og højgejstlighed også udenfor deres lokalområder, og derved lægges der også kim til den form for involvering i rigets anliggender, som højadel og bisper får institutionaliseret i det senmiddelalderlige rigsråd. Adelen sikrer sig således også, at institutionen ikke kan bruges af kongemagten til berige sig på dens bekostning – eller til at ramme politiske modstandere inden for dens kreds.

Den kongelige godspolitik i perioden bliver undersøgt som en slags kontraprøve på undersøgelsen af rettertingets funktioner. Erhvervelsernes kronologi, geografi og form veksler – men trods perioder med reduktioner og inddragelse af forbrudt gods efter de jyske oprør viser det sig alligevel, at der selv i sådanne perioder erhverves mere gods ved køb end ved dom eller inddragelse – og dermed at kronens økonomi er så relativt god – i forhold til kriseramte adelsmænd – at den giver mulighed for investering i jord.

De undersøgelsesmetoder, der er blevet anvendt i rettertingssammenhæng, bliver gentaget overfor landsting og herredsting. Landstingenes rolle synes forskellig i de enkelte landskaber – i Jylland har sysseltingene en rolle at spille, og personkredsen og sagerne på landstinget i Viborg stammer kun fra et bælte omkring byen. De politiske beføjelser for landstingene er ringe, mens fortolkningen af lovene og dommerrollens betydning er i tiltagende i perioden. Også herredsfogderne bliver nøglepersoner i den lokale forvaltning i løbet af perioden. Fra at kongens fogder på slottene i højmiddelalderen havde indflydelsen på herredstingene træder herredsfogderne i løbet af perioden frem overalt – den kongelige udnævnelse af landsdommere og herredsfogder viser klart den styrkelse af den kongelige magtposition, der sker.

Den kongelige kontrol med administrationen øges i senmiddelalderen – ikke mindst udbygges lokaladministrationen. Med embedsmænd med reelle dommerfunktioner sker der efterhånden også en omlæggelse af bevisførelsen. På det retslige område styrkes den kongelige magtudøvelse – på det politiske er kongemagten ikke i stand

til fuldstændig at følge op; opbygningen af systemet under Valdemar og Margrethe skaber muligheder, men inddragelsen af højadel og bisper under Erik og Christoffer gør, at gevinsten for den konkrete kongelige magtudøvelse ikke kan udmøntes i en permanent overvægt for kongemagten i forhold til adelen.

Lerdams tilgang til materialet er meget konkret, men de perspektiver, der kan trækkes, er ganske vidtrækkende. Samtidig er det prosopografiske arbejde væsentligt for at komme til en forståelse af både institutionernes funktion og personernes handle-mønstre. Hermed er det ikke bare lovgivningsmaterialets definitioner af opgaver, der fremlægges, men de reelle funktioner under udvikling, der bliver belyst. Det er en af bogens store fortjenester.

Karsten Gabrielsen

Adam Tybjerg Schacke: Enkelt- og enestegårde på Fyn – i dyrkningsfællesskabets tid, Landbohistorisk Selskabs Studierie, 2003, 183 s., 178 kr.

Bebyggelseshistoriske studier i Danmark (og Europa) havde ligesom historisk-geografisk forskning i det hele taget sin blomstringsperiode for 20 år siden, men siden da har der været længe mellem lysglimtene. Så meget desto større er naturligvis glæden over et sådant glimt, som tilmed viser sig at være en hel komet, nemlig den unge historiker Adam Tybjerg Schackes lille bog om enkelt- og enestegårdene på Fyn før 1800.

Det er velkendt, at i Danmark i modsætning til det øvrige Skandinavien lå gårdene indtil udskiftningen af dyrkningsfællesskabet og udflytningen fra landsbyerne omkring 1800 i store eller små landsbyer med undtagelse af Jylland vest for israndslinien, Vendsyssel og enkelte andre egne som dødisområderne på Midt- og Vestfyn, hvor gårdene lå spredt langt fra hinanden kun med fællesskab ved organiseringen af kreaturernes græsning men ikke med hensyn til agerjordens dyrkning. Man har da bestemt i forskningen været opmærksom på dette interessante fænomen, men alle forfattere (inklusive jeg selv) har slået sig til tåls med, at enkeltliggende gårde var den naturlige og nødvendige bebyggelsesform, hvor der ikke var ressourcer nok til en hel landsby som følge af terræn (Fyn) eller jordbund (Vestjylland). Der er slet ingen, der systematisk har undersøgt, om enkeltgårdene er den primære bebyggelse på stedet, eller om de er senere udflytninger.

Som den første har Adam Tybjerg Schacke indset, at det er nødvendigt med en præcisering af terminologien, når man skal studere de en-

keltliggende gårde. Det har han gjort på den måde, at han med begrebet *enkeltgårde* mener gårde, der nok lå for sig selv i en vis afstand fra landsbyen, men alligevel var med i landsbyens dyrkningsfællesskab, hvorimod *enestegårde* ikke indgik i noget dyrkningsystem med andre bebyggelser (men gerne i græsningsfællesskab). Dette viser sig at være en meget hensigtsmæssig terminologi, som forhåbentlig vil blive stående og brugt af kommende forfattere.

Bogen er oprindeligt en specialeafhandling til kandidateksamen i historie ved Syddansk Universitet, hvor Kartografisk Dokumentationscenter med Per Grau Møller i spidsen har forstået at stimulere den historiske geografi i en tid, hvor disciplinen ellers synes at være uddød ved de geografiske institutter ved universiteterne i Danmark.

Udgangspunkt for Adam Tybjerg Schackes arbejde har været en omhyggeligt udarbejdet database over samtlige enkelt- og enestegårde, der optræder i modelbøgerne til Christian 5.'s matrikel fra 1684. Enestegårdene nævnes med gårdens navn øverst på hver side i modelbogen, men det er mere problematisk med enkeltgårdene. Forfatteren nævner (s. 43 f.), at afskrifter af 1688-matriklen fra tiden 1735-50 kan nævne nogle flere gårdnavne end de originale matrikelprotokoller. Han bruger disse oplysninger, men forhåbentlig kun hvis de kan bekræftes af andre kilder, først og fremmest det store materiale der er samlet i *Danmarks Stednavne*.

Det andet grundlæggende kildemateriale er de ældste matrikelkort: De såkaldte Original 1-kort, der hovedsagelig stammer fra udskiftningstiden. Adam Tybjerg Schacke giver på side 40 en god oversigt over matrikelkortenes tilblivelse, men kommer derefter ud i metodiske problemer. Således nævner han, at "*behovet for at kunne orientere sig har imidlertid ført til et yderst detaljeret kortarbejde, hvor også bebyggelserne må siges at repræsentere datidens situation*". I betragtning af at kortenes funktion var at vise beliggenheden af den enkelte ejendoms arealer og disses bonitet, mens bygningerne var noget helt underordnet, forekommer det mig at være en overordentlig tvivlsom påstand.

Det bliver imidlertid værre endnu: "*Original 1-kortene fra begyndelsen af 1800-tallet kan tages til indtægt for, hvordan situationen så ud i 1680'erne*". Problemet er imidlertid, at "*der ikke er noget kortmateriale fra før 1770'erne, som er godt nok til at vise en eventuel flytning*". Når han ikke har kunnet finde ændringer i bebyggelsesmønstret i perioden, så ligner det en kedelig cirkelslutning at hævde, at bebyggelsen var stabil mellem 1684 og 1800.

Det ville nok være metodisk mere korrekt at sige, at denne stabilitet i bebyggelsen er et teoretisk fundament for undersøgelsen, som imidlertid ikke kan bevises eller modbevises.

Forfatterens analytiske referenceramme er den af Erland Porsmose udførte inddeling af Fyn i kulturgeografiske regioner: skovbygden, slettebygden og kystbygden (*De fynske landsbyers historie i dyrkningsfællesskabets tid*, 1987), eller sagt med andre ord: Hans tolkning af de to gårdtypers udvikling og geografiske fordeling ses i forhold til de tre bygdetyper. Adam Tybjerg Schackes første mål er altså at lave et detaljeret kort over eneste- og enkeltgårdenes udbredelse på Fyn i 1684 (idet gårde, der forsvandt før 1684 ikke tages i betragtning) ved at anvende matrikelkortene fra 1800 sammenholdt med modelbøgernes oplysninger (fig. 9, s. 59). Dernæst søger han dels at placere gårdene i forhold til de tre bygder og dels at forfølge hver enkelt gård så langt tilbage i kilderne som muligt, især på grundlag af oplysningerne i *Danmarks Stednavne* og *Adkomstregistreringen* (www.hum.ku.dk/navnef/adkomst.htm) for 1513-50.

I den anledning kunne læseren godt have ventet en lidt mere dybtgående kritik og vurdering af Porsmoses bygder end den meget lakoniske (s. 58): "*Opdelingen (i bygder) er selvfølgelig ikke så skarp, som det kan se ud, og der forekommer da også glidende overgange mellem bygderne*".

På siderne 55-58 har Adam Tybjerg Schacke lavet en god oversigt over det fynske landskabs glacialmorfologiske tilblivelse, men han finder, at landskabsformerne som referenceramme for bebyggelsen ikke giver en tilstrækkelig god forklaring. Han nævner ganske vist (s. 65), at de kuperede dødisområder og randmoræner dækker 10 % af Fyns areal med 32 % af samtlige enkelt- og enestegårde, således at "*over 40 % af enkeltgårdene og 60 % af enestegårdene forekom enten i områder præget af dødisen eller i andet kuperet terræn*" (s. 71), men terrænet forklarer altså kun godt halvdelen af de enligt liggende gårdes placering.

Ved sammenligning med kulturbygderne viser det sig, at 70 % af enestegårdene og 55 % af enkeltgårdene lå enten i skovbygden eller i et stærkt kuperet landskab, hvor der stort set ikke var landsbyer, og det er jo så noget bedre. Problemet har forfatteren været at forklare fordelingen af de øvrige enligt liggende gårde. Her viser det sig meget interessant, at de enkelt- og enestegårde, der tidligere (før 1684) har været hovedgårde, i gennemsnit havde et meget større antal tønder hartkorn i 1684 end de øvrige. Forfatteren slutter lidt betænkeligt deraf, at 30 enkeltgårde, der ikke kan påvises at have været hovedgårde, men som har over 10 tønder hartkorn i 1684, nok også har været det, og optræder på kortet fig. 31 (s. 105).

Hovedkonklusionen bliver, at terrænet og jordbund har spillet en stor rolle for tilblivelsen af de fynske enkelt liggende gårde, men at især enkeltgårdenes beliggenhed kan forklares ved, at de i 1684 havde en fortid enten som en torp (ud-

flyttergård fra en landsby) eller en hovedgård.

De fremførte betænkeligheder ved den anvendte metode anfægter ikke i nævneværdig grad troværdigheden af de opnåede resultater. Der er tale om et stort og spændende arbejde, som man kunne ønske, at forfatteren ville udstrække til andre dele af landet som f.eks. Vendsyssel. Det er næsten unødvendigt at bemærke det, men bogen er selvfølgelig forsynet med en lang række glimrende kort og med præcise henvisninger til kilder og litteratur.

Karl-Erik Frandsen

Ditlev Tamm (red.): Kongens Retterting 1537-1660, bind I-II, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København, 2003, 1326 s., 800 kr.

Kongens Retterting var landets øverste domstol indtil enevældens indførelse i 1660. Der er kun sporadisk kendskab til denne domstols afgørelser i Senmiddelalderen, men for tiden fra 1537 til 1660 kan rettertingets praksis følges i en næsten fuldstændigt bevaret række af protokoller med domme. Når hertil kommer, at vi også har kendskab til Højesterets domme siden grundlæggelsen i 1661, idet nogle domstolsprotokoller ganske vist er brændt, men voteringerne bevaret, er vi her i landet i stand til at dokumentere de retssager, der har været ført for Danmarks øverste domstol fra 1537 til i dag. Der er, som Ditlev Tamm nævner det (s. 5), således tale om en også i internationalt perspektiv meget lang ubrudt række, idet der andre steder ganske vist findes rækker af langt ældre afgørelser, "*men næppe en så lang sammenhængende række af en hel nations øverste domstols afgørelser*". En del af rettertingets afgørelser har tidligere været kendt eller publiceret, bl.a. af Kolderup-Rosenvinge, V.A. Secher og Troels Dahlerup, men først med dette værk udgives samtlige domme fra Kongens Retterting 1537-1660 i regstform.

Kongens Retterting 1537-1660 er resultatet af et kolossalt arbejde, og trods de 1326 sider et komprimeret værk. I bind I (XII + 404 sider) er samlet en række afhandlinger om emnet og arbejdet med dommene, biografier, tabeller og registre, mens bind II (XII + 898 sider) indeholder regester af de 7413 domme, der blev afsagt ved Kongens Retterting 1537-1660. Satsen er tæt, værket er uden illustrationer, når bortses fra illustrationen på bagsiden af smudstitlet, et titelkobber fra udgave af Jyske Lov 1643, og fra kort over Danmarks administrative inddeling i Middelalderen, i bind I, s. 2-3. Periodisk er det Renæssancetiden der står i centrum, denne i den almindelige opfattelse store, frigørende periode,

hvor Reformationen gennemførtes og videnskaberne udfoldedes, men hvor også hekseprocesser sætter sig spor i materialet; et karakteristika ved Renæssancen, som typisk ellers henvises til Middelalderen. Tematisk er det retshistorien der dominerer store dele af værket, men også personal-, kultur- og lokalhistorisk er der meget at hente i *Kongens Retterting*. De enkelte dele bør derfor omtales i kort form, hvis en anmeldelse skal give blot en fornemmelse af værkets anvendelsesmuligheder.

Bind I falder i tre dele: Afhandlinger, Rigsrådet og Registre. Med Ditlev Tamms "Indledning – Kongens Retterting 1537-1660" (s. 5-14) gives en grundig retshistorisk gennemgang af rettertinget som juridisk institution, fra en periode, hvor retsplejen var lagt i hænderne på "rene juridiske amatører" (s. 5), og frem til enevældens bureaukratisering af retsvæsenet. Tamm gennemgår forholdet mellem kongen og retten, sagstyper, rigsrådet, retsgrundlaget og processmåden, forholdet mellem retterting, landsting og herredsting m.v. Et vigtigt element, ligefrem betegnet som "betagende" (s. 14), er kongens centrale rolle i rettertinget, som den der i udstrakt grad selv var tilstede ved retshandlingerne, som garant for retfærdigheden, og i øvrigt også den, der formede udviklingen af rettertinget fra standsdomstol for adelen til almindelig øverste appelret. Et vigtigt supplement til domsprotokollerne findes i voteringsprotokollerne, der imidlertid kun er bevaret for perioden 1623-1657. En redegørelse for disse gives af Pernille Ulla Knudsen i "Voteringsprotokollerne fra Kongens Retterting 1623-57" (s. 25-31). Mere teknisk orienteret er Gunner Linds afhandling "Databasen Rettertingets Dombøger" (s. 15-20), der dels indeholder overvejelser over historiske databaser, dels nøje redegør for den database, der danner udgangspunkt for den trykte udgave, og ikke mindst for, hvorledes man med udbytte kan kombinere søgningen i den trykte udgave med søgning i databasen, og vice versa. I forlængelse heraf redegør Jens Chr. V. Johansen for "Arbejdsprocessen ved registreringen af dommene fra Kongens Retterting" (s. 21-23). Redegørelserne for arbejdet fortsættes med Birgit Christensens "Lematisering af personnavne" (s. 33-38) og samme forfatters "Normalisering og lokalisering af stednavne", som jeg skal vende tilbage til senere. Afhandlingerne følges af 14 større og mindre tabeller, samlet som "Oversigter vedrørende Rettertinget fremstillet ved hjælp af rettertingsbasen" (s. 47-88). Disse tabeller er primært af retshistorisk observans, men kan også anvendes i kultur- og lokalhistorisk øjemed, som "Tabel 2. Sagernes genstand fordelt i overordnede kategorier og underordnede kategorier" (s. 50-58) og "Tabel 7. Kronologisk opgørelse over hvor rettertingssagernes behandling har fundet sted" (s. 68-69). I anden del af

bind I, Rigsrådet, bevæger vi os fra det overordnede, forfatningshistoriske plan til det specifikke personalhistoriske niveau. Det sker med Leon Jespersens glimrende og grundige afhandlinger "Danmarks riges råd – Rigsrådsinstitutionen 1536-1660" (s. 91-106) og "Rigsrådsvalgene 1648-1660 – Personer og perspektiver". Hvor den første afhandling gennemgår rigsrådets historie, dets myndighed og rigsrådernes funktioner, redegør den anden for rekruttering og valgprocedurer. Hvem det så var der blev valgt til rigsrådet, får man overblik over i Pernille Ulla Knudsens og Anders Sode Pedersen absolut imponerende oversigt, "Rigsrådet 1536-1660 – Biografi af medlemmerne af Rigsrådet" (s. 131-222). Denne oversigt er nok en af de dele i Kongens Retterting, der hyppigst vil blive konsulteret. Oversigten indeholder en biografi over samtlige 155 rigsrådmedlemmer i perioden 1536-1660; kortfattet, men komplet. Hver biografi indeholder oplysninger om embedsperiode, familie, ægteskab, skole/uddannelse, karriere, godser, len, rostaksation, ligprædiken og endelig en bibliografi. Ved hjælp af denne oversigt har læseren let adgang til de centrale oplysninger om både de berømte og de mere ydmyge rigsrådsmedlemmer, der ikke har sat sig så markante spor i historien. Den personalhistoriske del afsluttes med "Stamtavler" (s. 223-233), og en række tabeller vedrørende rigsrådernes deltagelse og optræden i rettertingssager (s. 234-258). Den sidste og tredje del i bind I, "Registre" (s. 259-404), indeholder genstandsregister, stikordsregister, personregister, stednavneregister og retsgrundlagsregister.

Bind II, der i øvrigt kan downloades på www.djoef-forlag.dk, indeholder sagens kerne: Nemlig register af de 56 protokoller, der indeholder 7413 domme fra 1537-1660. Registerne indeholder bl.a. løbenummer, dombog, folie og sag, dato, sammenfatning af rådets deltagelse, angivelse af kongens deltagelse i sagsbehandlingen, sted, genstand for sagen, stikord, sagsøger og sagsøgte, deres bopæl og stand, evt. om disse optrådte for tinget ved fuldmægtig, instans og foregående instans, udfald, straf og retsgrundlag, evt. vøting, bemærkninger og et kort resumé af sagen på højst fire linier. Komprimeringsgraden antydes af, at en sag typisk fylder 10 linier, nogle gange lidt mere, nogle gange lidt mindre. Det er ikke et stof, der egner sig eller er beregnet til ubrudt læsning. Ved hjælp af registre kan gennemføres rets-, personal- og til dels kultur- og lokalhistoriske undersøgelser. Som hovedregel gælder det, at de enkelte registre kan oplyse, at en sag om et givent emne eller med deltagelse af en bestemt person har fundet sted og er blevet behandlet på et givent lokalitet, men værket har dets begrænsning i et lokalhistorisk perspektiv. Stednavneregisteret indeholder nemlig blot stednavne, der optræder i

sagsøgers bopæl eller sagsøgtes bopæl i den elektroniske database. Stednavne, der optræder i andre felter end disse, er ikke medtaget i registeret. Det betyder, at man ikke kan få et indtryk af de lokaliteter, der måtte være genstand for en given sag, hverken i regesterne eller i registrene. Et for mig selv ganske interessant eksempel på dette forhold er sag nr. 5813 (bd. II, s. 688), om ærekrænkelse, hvor Jens Jensen, Skovmølle, Nørrejylland, optræder mod landsdommerne Erik Juul og Mogens Høg. Hverken i regesten eller i registeret kan man få en idé om, at der i sagen nævnes personer i Hou, Hals og Gaaser eller at Hals Birketing er nævnt i sagen. Når eksemplet kan gives her, skyldes det Birgit Christensens redegørelse i "Normalisering og lokalisering af stednavne" (s. 45). Et mere detaljeret stedregister ville formodentlig have sprængt rammerne for værket, hvorfor det kan forekomme uretfærdigt at nævne forholdet her. Når det alligevel sker, er det for at gøre opmærksom på begrænsningen i søgemulighederne: Har man ledt forgæves efter en lokalitet i register eller regester er det ikke ensbetydende med, at denne ikke har optrådt i en sag ved Kongens Retterting; men måske denne udvidede mulighed opstår, når den til projektet bebudede (s. XII) hjemmeside etableres. Indtil da kan regesterne, set ud fra en lokalhistorisk synsvinkel, for de mindre lokaliteters vedkommende i bedste fald bruges som angivelse af, at en sag på en eller anden måde har involveret denne eller hin lokalitet, mens værket for de større lokaliteters vedkommende på udmærket vis kan bruges til at efterspore og udrede, hvilke sager for Kongens Retterting, der f.eks. er ført i Viborg, København eller Kolding osv. I begge tilfælde gælder det, at regesterne kan bruges som indgang til de enkelte sager, og til det formål er værket uovertruffent.

Konkluderende om *Kongens Retterting* må det siges, at værket i dets foreliggende form egner sig fortrinligt til retshistoriske undersøgelser, ikke mindst som følge af det grundige register over retsgrundlag, og i både i trykt udgave og ved hjælp af databasen til statistiske undersøgelser. Hertil kommer en glimrende retshistorisk oversigt over perioden, og især over landets højeste retsinstant i Renæssancetiden. Når her til kommer værket grundige personalhistoriske del må man sige, at *Kongens Retterting* tjener såvel redaktør som forfattere og udgiver til ære. *Kongens Retterting* vil uden tvivl blive flittigt anvendt af danske renæssancehistorikere.

Henrik Gjøde Nielsen

Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (red.): *19 myter i Sønderjyllands historie*, Skrifter udgivet af Historisk Sam-

fund for Sønderjylland, nr. 88, Aabenraa 2002, 200 s, for medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland 148 kr., før andre 198 kr.

Myter om – eller i – Sønderjylland er emnet for denne samling af lettere redigerede foredrag, der oprindeligt afholdtes af Historisk Samfund for Sønderjylland i januar-februar 2002. Her følger en kort omtale af de enkelte bidrag.

Carsten Porskrog Rasmussen tager i sin artikel udgangspunkt i Orla Lehmanns brug af Ejdergrænsen som national skillelinie. Foruden en diskussion af denne linies historiske implikationer indeholder artiklen også en kortfattet og klar indføring i de overordnede statsretslige træk af grænseforholdene siden middelalderen – og ikke mindst en påvisning af den senere så udbredte – bevidste eller ubevidste – sammenblanding af Ejder og Dannevirke.

Sønderjylland eller Slesvig? Benævnelsen er ikke ligegyldig, men tværtimod et bevidst politisk valg. Det hævdes således, at Sønderjylland er det rigtige danske navn, mens Slesvig er en tysk opfindelse. Hans Schultz Hansen giver i sin artikel et indblik i, hvordan navnene er blevet anvendt gennem tiderne. Efterfølgende lancerer Jesper Thomassen en interessant tese om, at Reformationen ikke forstærkede, men tværtimod faktisk bremsede den sproglige fortyskning i Slesvig. Bidraget er nok mere et diskussionsoplæg end et forsøg på at redegøre for en mytes opståen. Men tankevækkende er det.

Bogens forside prydes af Carl Blochs kendte maleri fra 1871 *Christian II i Fængsel på Sønderborg Slot 1532-1549*. I sin artikel peger Inge Adriansen på, hvordan netop dette maleri har haft en ikke ringe betydning for myten om Christian 2. og det runde bord, om hvilket den fængslede konge travede og med sin finger satte slidespor i bordpladen. Adriansen følger sporene af mytens udviklingshistorie og peger på de afgørende steder, hvor fortællingen tog sin kendte – og i enhver ældre skolebog brugte – form.

Lars N. Henningsens artikel om "Flensborgrommen" og byens søfart på Vestindien tager nok ikke så meget udgangspunkt i en myte, som i misforståelser og kronologiske forskydninger. Artiklen giver en et fint indblik i, hvordan Flensborgs middelhavs- og sydeuropahandel – og ikke vestindienhandelen – faktisk var dominerende i 1700-tallet. Talemåden "Af vejen, her kommer en løjting!" karakteriserer den selvopfattelse som løjteboerne angiveligt har fået næret gennem myterne om løjtsøfarten og de rige skibskaptajner. I Lars N. Henningsens andet bidrag vises, at søfarten i realiteten slet ikke spillede en så overvældende – økonomisk – rolle i Løjt. Det var landbruget, der drev værket. Men derimod har søfarten haft en mental betydning,

der langt overstiger den reelle. Som en af de få af bogens forfattere definerer Henningsen i denne sammenhæng det mytiske som noget positivt. Om løjtmyten skriver han, at "*den hverken kan eller skal udryddes – for den har en baggrund og en funktion*".

To mastodonter i den sønderjyske historie tages under behandling i de følgende bidrag. Det drejer sig om Uwe Jens Lornsen og Peter Hiort Lorenzen. Johannes Jensen gør op med myten om Uwe Jens Lornsens radikale slesvigholstenisme og mener, at hans private liv – manden var manio-depressiv og i konstant økonomisk uføre – og hans politiske tanker i almindelighed må give anledning til en nyvurdering. Men Jensens egen begejstring for Lornsen kan måske stå i vejen for en mere afbalanceret karakteristik. I modsætning hertil tegner Jørn Buch et facetteret billede af Lorenzen og myten om hans sprogligt anlagte kamp mod det tyske element i Slesvig. For Lorenzen var det nationale og det sproglige ikke i højsædet. Derimod var det forfatningsspørgsmålet, der optog ham. I dette fortrinlige bidrag forklares, hvordan de politiske omstændigheder drev ham i armene på de nationalliberale i København og hvordan myten om den sproglige og nationale kamp kom til at overskygge Lorenzens mere centrale demokratiske og liberale overbevisninger.

Claus Møller Jørgensen præsenterer et fint historiografisk indblik i, hvordan den danske nationalstat iscenesattes historisk i det 19. århundredes nationalliberale historieskrivning, mens Hanne Christensen fortæller om jomfru Fanny – den synske kongedatter fra Aabenraa. I følge myten var Fanny datter af den senere Christian 8. og forudså de slesvigske krige og ikke mindst genforeningen, der skulle gennemføres af en konge på en hvid hest. Her er tale om en myte, der efterhånden bliver til en reel historisk faktor.

Danmark tabte krigen i 1864, fordi den danske hær kun var udrustet med forladegeværer i modsætning til preusserne, der lå inde med de moderne bagladegeværer. Sådan lyder – ifølge Bjørn Østergaards bidrag – en udbredt misforståelse. Sammen med myten om den svigtede danske soldat aftegner denne misforståelse i sidste ende et grundlæggende træk i den danske folkekarakter! – mener Østergaard. En smule mere substans er der i Immo Doeges korte artikel om pioner Klinke, der efter sigende gik frivilligt i døden for at sprænge hul i de danske palisader på Skanse II under stormen på Dybbøl den 18. april 1864. Klinke adskiller sig fra andre samtidige helte, fordi han var menig og en mand af folket. Måske netop derfor bevarede han sin yndest.

Historien om Republikken Als hører vel til de mest kendte af Sønderjyllandsmyterne. Christian Bo Bojesen fortæller hvordan, der ved Det

Tyske Kejserriges sammenbrud i slutningen af 1. verdenskrig skabtes en situation, der førte til, at skræddersvenden Bruno Topff rejste sig fra sit sygeleje og udråbte Als til republik og sig selv til præsident. Med sin minutiøse gennemgang af det korte begivenhedsforløb hævder Bojesen, at hverken Topff var præsident eller Als republik. Snarere var han kun interimistisk leder af det soldaterråd, der var oprettet i de hektiske dage.

Afstemningen den 14. marts 1920 i afstemningszone 2 (primært Flensborg), hvor et overvældende flertal stemte for Tyskland, står i centrum for Axel Johnsens første bidrag. Med klip fra især dagspressen gennemgår Johnsen Flensborgbevægelsens argumenter for at indlemme Flensborg i Danmark – uanset stemmeresultatet. Trods artiklens kvaliteter kan det være svært at se, hvor det mytemæssige aspekt er henne i alt dette. Johnsen synes selv at afvise, at der skulle være nogen myte. Men hvorfor så en artikel?

Hele tre myter behandles af Broder Schwensen: henholdsvis myterne om, at indbyggerne i de to afstemningszoner i 1920 stemte om deres nationale tilhørsforhold, at grænsen følger afstemningsresultatet og at genforeningen i 1920 var en bekræftelse på en århundredelang ubrudt enhed mellem kongeriget Danmark og Slesvig. Ingen af delene er sandt, mener Schwensen. Igen må man spørge om der er tale om myter eller politiske tilkendegivelser. Til gengæld er der noget ganske mytologisk over Christian 10. og den hvide hest, der i 1920 bragte kongen over Kongeåen ind i det genvundne land. Historien om hesten Malgré Tout og pigen Johanne, der blev lettere traumatiseret af det uplanlagte ridt med kongen, fortælles indtagende af Uffe Barsballe Thyssen.

Axel Johnsen skriver i sin anden artikel, hvordan den sønderjyske seminarielærer Claus Eskildsens værk *Dansk Grænselære* (1936-46) ofte er blevet misforstået og opfattet som et halv-nazistisk kampskrift. Intet kunne være mere forkert. Værket er tværtimod en både ironisk og satirisk kommentar til den tyske race-lære. René Rasmussens bidrager med en artikel om Rostock-myten; dvs. myten om, at besættelsen af Danmark var aftalt mellem P. Munch og Heinrich Himmler. Artiklen søger at afdække mytens arnested og udbredelse, men ender mest med at latterliggøre myten og dens protagonister i stedet for at forsøge at forstå dens substans. Det er egentlig lidt ærgerligt. Bogen afsluttes med Henrik Skov Kristensens artikel om modstandsbevægelsens jernbanesabotage og dens militære betydning – eller snarere myterne om den militære betydning, modstandsbevægelsens udlægning og de senere historiske vurderinger.

De mange gode – og de ikke særlig gode – bidrag mangler en ramme. Inge Adriansens forord

kan ikke gøre det ud for et fundament. Dertil er det alt for løst. Man mærker ikke meget til den Roland Barthes, der henvises til i litteraturfortegnelsen. For hvad adskiller egentlig myten fra fortællingen – og fra den virkelighed eller hændelse, som er udgangspunkt for de fleste myter? Når myten tager form, sker et skred fra historie til natur, ville Roland Barthes sige. Fortællingerne løsriver fra sin historiske konfiguration og kommer til at bære mytens kendetegn; kompleksiteten i de menneskelige handlinger er nedbrudt og har fået essensernes simpelhed. Enhver dialektik er elimineret og historierne fremstilles som betydningsbærende i sig selv. Væk er de historiske forudsætninger for begivenhederne – tilbage står mytens vævetråde. Begivenhederne bliver således konfigureret for en meta-sproglig mytifiering, hvor et navn eller et stednavns blotte nævnelse er nok til at starte en strøm af konnotationer og spinde et net af svævende associationer uden skarptrukne omrids. Disse transformationer er naturligvis svære at redegøre for. Men i en bog om myter er det nærmest en nødvendighed, at man – i det mindste i et forord eller en indledning – forholder sig til problematikken. Der er tilløb til det i nogle af bidragene. Desværre er det ikke helt nok.

Ulrik Langen

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt and Bjørn Poulsen (red.): Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in early modern Northern Europe, Landbohistorisk Selskab, 2002, 284 s., 248 kr.

Artiklerne i antologien *Writing Peasants*, er for manges vedkommende blevet til på baggrund af indlæg præsenteret på et symposium i København 1998 om samme emne. Selvom bogen således har været længe undervejs, er emnet ikke uaktuelt. Tværtimod! Der er en stigende interesse i historieforskningen for at trække det enkelte historiske menneske frem, og give det mulighed for at komme til orde. Bondestanden har længe været tavs i den sammenhæng. Kun få bønder kunne skrive i det førmoderne samfund, og kun en brøkdel af skrifterne har fundet vej til arkiver og biblioteker. Det er imidlertid redaktørernes mål at pointere, at skrivekunsten var mere udbredt hos bønder end det almindeligvis antages. Bondestanden var med andre ord ikke så illitterær og tilbageslående som forskningen ofte har tegnet den. Flere af artiklerne bidrager da også til denne opfattelse ved at præsenterer dagbøger og journaler skrevet af bønder fra forskellige områder og lande. I flere tilfælde mener jeg dog i høj grad det kan diskuteres, hvorvidt

skribenten var bonde. At være født i en landsby gør ikke en person til bonde, når hjemstavnen er forladt, og næringsvejen er en helt anden end landbruget. Et eksempel er Detlev Kraacks artikel om Peter Hansen, som var født i den sønderjyske landsby Hajstrup, men som flyttede og bl.a. blev søfarende i det hollandske østindiske kompagni og senere handlende i Flensborg. (s. 50ff.) Degnen Anders Jensen Kier fra Sjælland (s. 77ff.) og den hollandske skolelærer Panken (s. 252ff.) er andre eksempler på personer, som ikke umiddelbart falder ind under bondedefinitionen.

Der er dog reelle eksempler på skrivende bønder, som falder ind under den gængse bondedefinition. Men hvordan kan disse spredte forekomster af bondeskrifter bruges? Livsforløb, holdninger, visioner og verdensforståelser i skrifterne kan næppe påstås at være repræsentative for den samlede bondestand. Ifølge Liv Egholm er det heller ikke som sådan skrifterne skal bruges. Hun præsenterer i antologiens sidste artikel den mikrohistoriske metode, som hun mener kan anvendes på bondeskrifter. I stedet for at se skrifterne som et repræsentativt materiale, kan de repræsentere én måde at være bonde på. En af pointerne i mikrohistorien er, at fremhæve mangfoldigheden i samfundet og derfor ikke reducere mennesker og deres tankeverden til gennemsnit. Skrivende bønder er "normale undtagelser", som med deres anomalitet sætter de ydre rammer for det normale. Ved at analysere teksten i f.eks. en bondedagbog på denne måde fås ikke kun et indtryk af forfatterens verdensforståelse, men også modsætningen – det normale. Metoden forudsætter en dyb tekst- og kontekstanalyse, men er et godt bud på, hvordan bondedagbøger og andre bondeskrifter kan behandles med udbytte.

Ingen af bidragyderne har gennemført en mikrohistorisk analyse af et bondeskrift til fulde, men enkelte elementer af metoden dukker op i forskellige artikler. Således lader Tine Damsholt eksempelvis en patriotisk bonde repræsentere en holdning, som fandtes blandt bønder frem for at se ham som repræsentativ for den samlede danske bondestands opfattelse af Danmark som fædreland. Damsholts artikel er blandt de få gode og analyserende artikler. Emnet for artiklen er patriotisk diskurs i bønders skrifter. Gennem flere eksempler argumenterer hun overbevisende for, at der via den militære tjeneste blev udbredt en opfattelse blandt bønder sidst i 1700-tallet om nation og fædreland samt af de værdier, som knyttede sig til disse begreber. Denne patriotisme må dog ikke sidestilles med den senere nationalisme. Bidraget er et spændende indlæg i debatten om bønders lokale contra nationale bevidsthed.

Et andet bidrag som bør fremhæves, er Bjarne Stoklunds artikel om danske bønder i moderni-

seringsprocessen. Tidsopfattelsen spillede en central rolle i denne proces. For den moderne landmand (farmer) blev det vigtigt at strukturere tiden, holde regnskab og føre kalender eller dagbog. Stoklund undersøger, hvordan især kalendere og dagbøger blev brugt af bønder fra slutningen af 1700-tallet og et stykke ind i 1800-tallet. Hans spørgsmål er, om den overordnede markedsorienterede udvikling, som ofte sættes i forbindelse med en større fornemmelse for tid og disciplinering, også gælder på mikroniveau. Om forekomsten af ure og kalendere hos en bonde kan tolkes som udtryk for en moderne tidsopfattelse. Stoklunds konklusion er klar. Ure og kalendere blev integreret i en eksisterende bondekultur og omverdensforståelse: *“I will not deny that phenomena like diaries and watches in the long run have contributed to a change in peasant mentality. What I have been arguing is however, that innovations of that kind are often integrated into an existing cultural pattern and – as in the present case – have been used and interpreted inside the framework of a traditional peasant world.”* (s. 96) Konklusionen er for så vidt ikke ny, men kilderne og måden at bruge kilderne på er spændende.

Antologien veksler mellem egentlige videnskabelige artikler og præsentationer af bonde-dagbøger og journaler. Der er desværre en overvægt af de sidste, som i sig selv ikke bidrager med ny viden, men blot gør opmærksom på et materiale af høj kvalitet og potentiale. Som tidligere nævnt kan det i flere tilfælde diskuteres om der reelt er tale om bondekrifter.

Antologiens store kvalitet er det nordeuropæiske perspektiv. Vi præsenteres for skrivende bønder fra mange forskellige områder og lande. Med undtagelse af Kerstin Sundberg, som på for-billedlig vis sammenligner bønders forhold til det skrevne ord i Sydsverige og det sydlige østersøområde, forsøger ingen af forfatterne at sammenligne skrifter på tværs af lande og regioner. Der burde have været flere forsøg på dette i betragtning af antologiens internationale perspektiv.

Samlet set er der ikke meget ny viden at hente i *Writing Peasants*, men antologien giver inspiration til fortolkningsmåder, og er først og fremmest en samling og præsentation af forskellige nordeuropæiske bondekrifter. Ny forskning om bønders kultur kan begynde her.

Martin T.H. Bork

Thomas Bloch Ravn: Den Gamle By. Et vindue til historien, Gyldendal, København, 2002, 251 s., 249 kr.

Museumsdirektør Thomas Bloch Ravns bog om Den Gamle By i Aarhus er en yderst smagfuld sag. Flot indbundet, lækker papirkvalitet og ud-

søgte illustrationer. Hertil en alment oplysende, veloplagt og velskrevet tekst om et af dette lands absolut mest spændende og interessante museer. Læseren præsenteres for alle facetter af Den Gamle Bys daglige virksomhed. Vi får et indblik i museets historie, i dets samlinger og deres vedligeholdelse, i ledelsens og personalets faglige ambitioner ligesom vi introduceres til det nyoprettede Dansk Center for Byhistorie. Ikke mindst kapitlerne om bygningsbevarelse og genrejsningen af den gamle københavnske møntmestergård, fandt jeg virkelig spændende.

Der bliver også plads til en generel (men dog meget hastig og simplificeret) introduktion til de danske købstæders udviklingshistorie, ligesom vi hører om de nye tanker om det “levende” museum. Hermed menes den form for formidling, hvor aktører, udklædt i dragter fra fortiden, optræder i forskellige museumsbygninger, hvor de agerer i bestemte roller. Jeg er sikker på, at det på mange måder kan være sjovt for børn og barnlige sjæle, men personligt finder jeg det en anelse fjollet og dybt anakronistisk. Skuespillere i “folkedragter” blandet sammen med turister, kaglende høns og lydene fra en bagvedliggende stor og pulserende by. Hvor autentisk er det? Men en oplevelse er det da, det ved jeg af egen erfaring.

Til sidst hører vi om museets specialsamlinger og om museumsdirektørens syn på den fremtidige forsknings-, indsamlings- og formidlingsindsats. Og det er et emne, der nok kunne fortjene at få et par ord med på vejen:

Det problem, der især trænger sig på i dette sidste afsnit, er nemlig spørgsmålet om det 20. århundredes by. Den skal vel også bevares? Spørgsmålet er imidlertid om det skal ske i Den Gamle Bys regi? Dette synes Thomas Bloch Ravn at mene, mens jeg personligt stiller mig mere tvivlende heroverfor. Var det ikke bedre at lade denne indgå i en art industrielt frilandsmuseum, hvor også gamle fabriksbygninger og lignende kunne inkorporeres? Det ville trods alt skæmme Den Gamle By en del, hvis gamle jernkraner og andet industrielt gods skulle placeres side om side med købmansgårde fra 1700-tallet. Den Gamle By bør fortsat repræsentere 1700- og 1800-tallets danske købstad, ikke 1900-tallets. Noget helt andet er så om det overhovedet vil være muligt at rejse penge til et sådant byprojekt. Det er det næppe. Betyder det så, at man skal lade det 20. århundredes by ligeså? Tjah!

Thomas Bloch Ravn er ikke bange for at tage store ord i sin mund, når han skal beskrive sit museum og dets virksomhed. Det fremgår tydeligt nok af bogen, at direktøren er umådelig stolt af sin arbejdsplads (og med god grund; det ville jeg også selv være). Ind imellem bliver det hele dog næsten lidt for godt, lidt for ideelt og næsten for godt til at være sandt. Og det er det jo nok

heller ikke, det hele. Jeg har i hvert fald svært ved at forestille mig, at noget skulle kunne fungere så perfekt og gnidningsløst, som det ifølge Ravn skulle være tilfældet på dette enestående jyske museum. Men hvis det er rigtigt, kan man kun være glad på hans og medarbejdernes vegne.

Mon ikke Thomas Bloch Ravn ubevidst kommer til at skønmale en tand for meget? Her er nemlig ikke kun tale om en bog, hvor et museum og dets museale tematik præsenteres, men også om en slags museumshagiografi, hvor Den Gamle By fremstilles som et noget nær perfekt sted, hvor rammerne er i orden, hvor økonomien (måske) er i orden (og det er den jo næppe i virkeligheden) og hvor alle arbejder samdrægtigt på det fælles museale projekt. Mon virkeligheden er så problemfri? Har Thomas Bloch Ravn ikke de samme økonomiske og personalemæssige problemer som alle andre museumsdirektører og –inspektører at kæmpe med?

Ikke efter denne bog at dømmе. Men flot er den – og hvis man kan se bort fra det hagiografiske islæt, er det god og udbytterig læsning. God formidling, som det hedder nu om dage.

Peter Henningsen

Bo Fritzbøger: Bag Hegnet. Historien om levende hegn i det danske landskab, Landsforeningen De Danske Plantningsforeninger, Give, 2002, 176 s., 100 kr.

I 1902 dannedes den første landsdækkende organisation med det formål at koordinere og fremme arbejdet med at plante læhegn og skove primært for at forbedre landbrugets muligheder for en effektiv produktion: De Samvirkende Plantningsforeninger. Landsforeningen lever i bedste velgående men under et lidt andet navn og fejrede i 2002 sit hundredeårs jubilæum med at udsende en smuk og samtidig indholdsrig bog om hegnene i det danske landskab.

Til at skrive bogen har Landsforeningen kontraheret med ph.d. Bo Fritzbøger, og bestyrelsen kunne næppe finde nogen bedre til opgaven. Bo Fritzbøger har en omfattende forskning i de danske skoves historie bag sig, hvilket værkerne *Danske Skove 1500-1800. En landskabshistorisk undersøgelse*, (Odense 1992) og *Kulturskoven. Dansk skovbrug fra oldtid til nutid*, (København 1994) vidner om.

Læseren mærker nok bestyrelsens skuffelse i forordet, hvor det hedder: men til *“en omtale af de rigtig mange ildsjæle, uden hvem plantningsarbejdet ikke var lykket, er der ikke her blevet meget plads til”*; i stedet er der blevet plads til en velskrevet og grundig beskrivelse af, hvorle-

des man igennem tiderne har forholdt sig til de levende hegn i landskabet, således at læseren kan få en bedre forståelse af det nutidige kulturlandskab.

De to processer, der mere end nogle har præget tilblivelsen af det danske kulturlandskab: udskiftningen og hedens opdyrkning/tilplantning, har bestemt fået en meget grundig behandling i store og små bøger og afhandlinger. Derimod er der mærkelig nok ingen, der hidtil mere systematisk har undersøgt de levende hegns historie, selv om de da i aller højeste grad præger det danske kulturlandskab.

I ældre tid havde de levende hegn (altså hegn af levende træer eller buske i modsætning til f.eks. stengærder) den specielle funktion at beskytte den dyrkede jord mod dyrenes græsning på overdrevet eller i skoven. Efter udskiftningen af gårdene fra landsbyfællesskabet omkring 1800 fik hegnene til opgave at afgrænse hver enkelt af de nye parceller, oftest i forbindelse med anlæggelsen af en grøft og en vold, hvorpå der blev plantet tjørn og andre hurtigtvoksende træarter. Disse skulle dels holde kreaturerne inde på markerne, dels give læ for dyr og planter og endelig give brænde til komfur og kakkelovn.

Virkelig fart i plantningen af læhegn kom der dog først i forbindelse med Hedeselskabets virksomhed i anden halvdel af 1800-tallet, idet man effektivt kunne argumentere med, at det nyttede jo ikke meget, at man fik opdyrket eller tilplantet hederne, hvis agerjorden på de åbne marker blot blæste væk eller blev overlejret med sand i tilfælde af storm.

Heldigvis var plantningen af læhegn en miljøforanstaltning, som fra begyndelsen havde myndighedernes bevågenhed, og som staten støttede med udlevering af gratis planter. Det blev der naturligvis ført regnskab over, og dette regnskabsmateriale har været en af Bo Fritzbøgers hovedkilder til skildringen af hegnsplantningens historie.

Bogen behandler grundigt de naturvidenskabelige forhold omkring læplantningerne, der i de senere år har vist sig at have ikke blot lokal men også regional betydning for mikroklimaet, jordbunden og dermed også for landbruget. Den beskriver også de forskellige organisationer og personer, som igennem tiden har koordineret og udført arbejdet med hegnsplantningen. Meget spændende er således skildringen af Det Flyvende Korps, der som et led i bekæmpelsen af den store arbejdsløshed og for at fremme plantningen af levende hegn blev oprettet i 1937. Det blev en stor succes, fordi korpset kun kunne arbejde med kollektive hegn, hvilket krævede at en række naboer måtte gå sammen og bede om at få tilskud til arbejdet. Korpset fortsatte sin virksomhed lige til 1964.

Bo Fritzbøgers bog har en meget optimistisk og positiv grundholdning til spørgsmålet om

hegnene i det danske landskab. Han benytter bogens konklusion til at fremføre sit tidligere forfægtede synspunkt om værdien af "det lodne landskab" med forskellige kombinationer af skove og landbrugsarealer vel at mærke i en planlagt og sammenhængende form, hvis det skal have nogen effekt. Det er i den forbindelse mærkeligt, at Bo Fritzboeger slet ikke nævner de mange rydninger af levende hegn og grøftevolde, der er sket i forbindelse med stordriften og mekaniseringen af det moderne landbrug, og som man da visse steder i landet har set som en meget betænkelig homogenisering af kulturlandskabet.

Afslutningsvis skal bemærkes, at den engagerede og velskrevne bog er fyldigt dokumenteret med præcise henvisninger til kilder og litteratur, samt at den er forsynet med en lang række tydelige kort og instruktive grafer samt velvalgte fotografier alt sammen i en kvalitet, som er langt over det normale.

Forfatteren nævner i et efterskrift, at han kun i meget begrænset omfang har haft mulighed for at inddrage utrykt materiale i undersøgelsen. Han understreger, at der ligger store arkiver i de lokale plantningsforeninger samt i Hedeselskabets arkiv i Erhvervsarkivet i Århus. Man må håbe, at Bo Fritzboegers fine bog vil give andre lyst til at fortsætte arbejde med at belyse hegnenes historie ud fra disse arkiver.

Karl-Erik Frandsen

Eigil Holm: Horsensegnens Kirker, Eigil Holms Forlag, Horsens, 2002, 214 s., 348 kr.

Horsensegnens Kirker er titlen på endnu et stort flot billedværk fra forfatteren Eigil Holm/Eigil Holms Forlag. Den myreflittige mand har begået et halv hundrede bøger og en af de seneste *Horsensegner: Atlas, natur, miljø, historie, erhverv* – som udkom i år 2000 – er tidligere blevet anmeldt af mig i *Fortid og Nutid* 2002:1, s. 72. Denne nye bog om Horsensområdets kirker er i samme overtdådige format og understyr, men fokuserer specielt på 41 kirker i og omkring Horsens. Forfatteren har selv gjort sit udvalg, og ladet sig styre af egnens vandskel (bestemt af vandløb med udløb i Horsens Fjord), men dog suppleret med Yding og Vedslet kirker efter ønske fra borgmesteren i Gedved Kommune (sic!).

Eigil Holm har naturligvis benyttet sig af det nationale referenceværk på dette område *Danmarks Kirker*, der er udsendt af Nationalmuseet i vekslende tempo siden 1930'erne, såvel som en mængde relevant faglitteratur. Men på bogens udgivelsestidspunkt havde *Danmarks Kirker* kun publiceret 17 af de kirker, der omtales i den

foreliggende bog (nemlig Alrø, Falling, Gangsted, Hansted, Hundslund, Katstrup, Lundum, Nebel, Oldrup, Ousted, Serridslev, Søvind, Tamdrup, Tolstrup, Vær, Østbirk, Ørridslev og Ås). Derimod var bl.a. Horsens fem kirker (Hospitalkirken, Klosterkirken, St. Josefs (katolsk), Sønderbro og Vor Frelsers) under udgivelse hos *Danmarks Kirker*.

I modsætning til *Danmarks Kirker* er den foreliggende bog et overflødighedshorn af farvefotos, alt overvejende af en fremragende kvalitet. Blåstik på billederne s. 65 og et uskarpt luftfoto s. 74 er nærmest undtagelsen når man nyder bogens mange fine opslag med en kortfattet tekst og flere billeder af hver enkelt kirke (eksteriør og interiør). Bogen rummer således op mod tusind fine fotos, og gennemgår indledningsvis en række fælles temaer, som kirkernes orientering, udsmykning, døbefonte, gravsten fattigbøsser, epitafier, skibsmodeller m.m. Måske inspireret af Hjerl Hede kirkes døbefont – en original romansk font af ukendt oprindelse opstillet på en forhøjning i det rekonstruerede romanske kirkerum – har forfatteren valgt at gengive de mange romanske fonte i form af tegninger, der er farvelagt i stærke farver. For kirkegængere, der er mere vant til de afsyrede og kemisk rensede romanske fonte er det stærk kost, men farvemængden i det romanske kalkmaleri illustrerer, at Holms pointe på dette punkt er både god og rigtig.

Specielt gennemgangen af gråbrødrenes klosterkirke i Horsens må fremhæves, da billederne af kirkens rige inventar bragt sammen med de fine grundplaner og tegninger af detaljerne på korstolegavlene må regnes for bogens højdepunkt.

Selvom bogens prægtige format ikke gør den egnet til bilens handskerum, så bør denne bog ubetinget være pligtlæsning hvis man agter sig rundt til kirkerne på Horsenseggen.

Tommy P. Christensen

Karl-Erik Frandsen, Erik Housted, Inger Kjær Jansen og Lis Thavlov: Amager, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S, København, 2002, 359 s., 399 kr.

Amager er ved at være trendy – det er i høj grad her tingene sker, når man hører om Hovedstadsområdet. Nye bydele vokser frem i Ørestaden, begge de nye Metro-linjer har endestation på øen, trafikken over Øresundsbroen er nu støt voksende, hvilket sætter fokus på den længe planlagte Amager Strandpark med tilhørende diskussion om tunnel under havnen og boulevardplaner langs Amager Strand – ud til bro og lufthavn. Tidligere tiders nedsættende bemærk-

ninger om "Lorteøen" eller "Affaldsøen" er ved at være historie. Derfor er det en stor fornøjelse nu at kunne bladere i en helt ny, fortrinlig, smuk – og meget tiltrængt – fremstilling af Amagers historie.

Forfatterne er tre af øens bedste lokalhistorikere suppleret med en landbohistoriker, docent ved Københavns Universitet, dr.phil. Karl-Erik Frandsen, hvilket borger for såvel dybtgående lokalkendskab som de historiefaglige kvaliteter. Efter et indledende oversigtskapitel af Karl-Erik Frandsen, behandles Sundbyerne – porten til Amager af Erik Husted (s. 43-148), Tårnby Kommune af Inger Kjær Jansen (s. 149-236) og Dragør Kommune af Lis Thavlov (s. 237-343). Endelig afsluttes den gedigent indbundne bog af et fyldigt register samt fortegnelser over litteratur og kilder opdelt efter de fire bidragsydere.

Da den nærmeste forgænger i form af en større, samlet fremstilling af øens historie er Chr. Nicolaisens *Amagers Historie I-III*, som udkom i årene 1907-1915, og i mangel på bedre blev reprografisk genoptrykt 1981/82, forstår man behovet, om end opgavens omfang har gjort det svært at løfte arven efter Nicolaisen. Det er derfor en klog og rigtig disponering at dele opgaven ud på flere, når det atter forsøges at beskrive øens historie.

Karl-Erik Frandsens indledning begynder med Amager i Oldtiden og slutter på landboreformernes tid. Undervejs berettes om Middelalder (mest Tårnby), Dragør som sildemarked, hollændernes ankomst til Store Magleby, krig og pest samt landbrugsreformer (mest detaljeret for Tårnbys vedkommende, s.154-158). Alt i alt meget af betydning for hele øens historie. Tilmed har Frandsen også været opmærksom på de seneste arkæologiske udgravninger i forbindelse med Øresundsbroen og de tilsluttende vejanlæg. Det er således en glimrende introduktion, der leder læseren frem til de tre lokalhistorikere, der har benyttet den nuværende kommunale opsplitning af øen som deres deling af stoffet.

Måtte læsere uden nærmere lokalkendskab have overvejet at slå op i et nyere bykort under læsningen af de introducerende sider, så bliver behovet presserende, når Erik Husted tager Sundbyerne – porten til Amager under kyndig behandling. Starten går ved Amagerport uden for Christianshavn og bevæger sig over voldter-rænet, fælleden, Amagerbro, Islands Brygge, Holmbladsgade, Amager Strandvej, Sundbyøster, Sundbyvester og videre ud på landsbyernes overdrev. Det er således blevet valgt, at strukturere stoffet topografisk og tidsmæssigt bevæger vi os til tider fra slutningen af 1600-årene og frem til i dag. Næppe nogen anden nulevende lokalhistoriker kan som Husted fremlægge så mange detaljerede oplysninger om huse og mennesker i Sundbyerne af typen (s. 99 om Hannovergade): *"Eneste undtagelser er nr. 8,*

som opførtes i 1894-96 af A/S Kaffe-Sourrogat-fabriken Kjøbenhavn, og nr. 10-12, som opførtes af jernsengefabrikant J.P. Johansen, hvis fabrik havde til huse i et par sidebygninger, som før havde rummet de nævnte brødrene Jensens eddikebryggeri". Den lokale byvander finder således guld på disse sider i bogen, men et stort, moderne bykort savnes stærkt under den til tider hæsblæsende gennemgang af gader og veje.

Tårnby Kommune er taget under behandling af lederen af kommunens lokalhistoriske samling Inger Kjær Jansen, der vælger først at gennemgå kommunens historie, og fastslå, at selvom kommunen måske fremtræder som en forstad til København for andre, så er det ikke tilfældet for kommunens egne borgere. Dernæst gennemgås de enkelte landsbyers udvikling og særpræg (Tårnby, Kastrup, Maglebylille, Tømmerup, Viberup, Ullerup og Rågård) samt Vestamager og øen Saltholm. Afsluttende behandles Lufthavn og Øresundsbro. Disponeringen er vellykket, og selvom detaljeringsgraden ikke når Hustedes, er det en god blanding af konkrete historier om personer, virksomheder og bygninger, der virker illustrative for de samfundsmæssige ændringer områdets 300-årige historie kan byde på.

Dragør Kommunes historie er blevet lagt i hænderne på kommunens lokalarkivar Lis Thavlov, der har valgt at disponere sit stof efter samme plan som er anvendt for Tårnby Kommunes vedkommende. Det er der så meget mere grund til, eftersom det lokalt har været et stort og stærkt følelsesladet diskussionsemne, hvorvidt og hvordan en sammenlægning af kommunerne Store Magleby og Dragør skulle realiseres. Sammenlægning havde været et tema i kommunevalget 1966, blev besluttet i 1972, men først i 2001 blev alle kommunale forvaltninger samlet i og ved rådhuset i Store Magleby, der fik en tilbygning.

Thavlov har også godt greb om sit stof og evnen til at trække de større linjer op ses for eksempel på de indledende linjer til afsnittet om Dragør – søfartsby og forstad (vel egentlig fra søfartsby til forstad), hvor det hedder: *"Med undtagelse af de sidste 100 år har Dragørs beliggenhed ved Øresund og på kanten af Østersøen været byens eksistensgrundlag".* Dette udsagn underbygges forbilligt på de følgende sider, og de mange gode eksempler på samspillet mellem Dragør og de maritime næringer gør efter vor mening Thavlovs bidrag til bogens mest helstøbte.

Sammenfattende må det siges, at selvom en samlet, redaktionel hånd utvivlsomt kunne have givet os en mere homogen amagerhistorie, så ville det være et dårligt bytte. Gentagelser og egentlige fejl er trods alt ganske få, som det finurlige i en billedtekst (s. 166), hvor *"Den lave gule bygning til højre herfor"* udpeges på en sort-hvid gengivelse!

Når bogen bør modtage så mange anmelderroser (for en fair prissætning, for det indholdsmæssige, for de mange velvalgte illustrationer i såvel sort-hvid som farve samt for den slidstærke indbinding i grøn helshirting), så skyldes det simpelthen, at her foreligger der ikke kun en værdig arvtager til gamle Nicolaisen; – *Amager*-bogen er fagligt set langt bedre – og smukkere.

Lisa Elsbøll og Tommy P. Christensen

Louise Dalby: Retledte drenge? Filantropi og opdragelse på opdragelsesanstalten Bøgildgård 1830-1900, Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg, 2002, 182 s., 182 kr.

“Den første dreng blev optaget i efteråret 1830”. Sætningen falder på side 74, og fraregnet noter, litteraturliste og andet vedhæng er det halvvejs inde i denne bog, der er en bearbejdet version af et historiespeciale ved Aarhus Universitet. Naturligvis er det glimrende med solide introduktioner til et emne og tidligere forskning, men så langt – det er *for langt*. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, hvor Bøgildgårds arkiv findes, har tydeligvis vurderet, at de efterfølgende studier i opdragelsesanstaltens arkivalier vedrørende drengene, berettiger en selvstændig publikation frem for en årbogs- eller tidsskriftsartikel. Det er da også analyserne af drengenes baggrund, ophold, videre skæbne m.v., der gør bogen interessant. Så må man nøjes med at sukke over, at de universitære krav til specialer tilsyneladende fortsat spærrer for levende historieformidling. Solide og begavede studier som dette behøver ikke iklædes denne kluttede akademiske opbygning.

Bogens relevans er uomtvistelig. Forfatteren skriver i sit forord, at forskningen vedrørende “forsømte børn og kriminelle børn og unge i 1800-tallets Danmark” (...) “stadig er forholdsvis lille” (s.7). Selv om det i litteraturgennemgangen for så vidt dementeres ved henvisning til de mange gode bøger og artikler, der er skrevet om emnet – og der ret beset vistnok mere er behov for intensiveret forskning i samme emne for det 20. århundredes vedkommende – udfylder Louise Dalbys bog et tomrum og er et kærkomment supplement til fhv. landsarkivar Harald Jørgensens bog fra 1997 om *Foreningen af 1837 til forsømte Børns frelse 1837-1985*. I Bøgildgårds arkiv findes bl.a. tre vigtige stambøger over alle anbragte børn fra 1830 til 1912, og Louise Dalbys analyser af disse er relevante og grundige.

Efter et solidt forarbejde blev Bøgildgård oprettet med statsmidler i 1830, og placeret afson-

dret på Alheden mellem Viborg og Silkeborg. I kapitlerne “Træk af børnenes opdragelse og disciplinering” (s. 79-107) og “Træk af tilværelsen på Bøgildgård” (s. 108-121) folder bogen sig ud med søbre og velskrevne afsnit om de anbragte børns dagliv. Beskrivelserne af arbejdet i landbruget (og senere ved håndværk), undervisningen, den behårde disciplin og overvågning samt straffeformerne, er sammen med analyser af bl.a. børnenes beklædning, kost og fritidssysler fine brikker til forståelse af 1800-tallets børneforsorg. Overordnet set bliver der vel ikke føjet megen ny viden til den eksisterende – der er ingen overraskelser. Men Bøgildgård er et interessant og typisk eksempel på den tids opdragelsesanstalter, og Louise Dalbys tegner med sine analyser og eksemplificeringer et velstøbt portræt af institutionen og dens beboere. I kapitlet “Børnene på anstalten” foretages således på baggrund af de nævnte stambøger en analyse af 195 ud af 847 børn, der i alt blev optaget i årene fra 1830 til 1900. De 195 børn udgør 15 års optagne børn, nemlig hvert femte år i perioden. Særlig interessante er afsnittene om drengenes sociale baggrund og om årsagerne til anbringelsen. Stambøgerne giver endelig mulighed for at undersøge drengenes videre skæbne. Resultatet overrasker ikke: Omkring 65 % kom ud at tjene på landet, 18 % kom i lære og 8 % returnerede til hjemmet. Louise Dalbys undersøgelser bekræfter tilsvarende lavet af forstanderne. Hovedparten af børnene lagde barndommens småkriminalitet bag sig, og kun for omkring 10 % vedkommende mislykkedes opdragelsen.

Kun en enkelt formel ting bør kritiseres. Det er uheldigt med stort set direkte afskrift uden citationstegn (s.16, hvor der i note 13 dog henvises til forfatteren, nemlig Jens Chr. V. Johansen).

Kenn Tarbensen

Tinne Vammen: Midlertidigt ophold. Kvindehjemmet i København 1902-2002, redaktion og bearbejdning ved Pernille Ipsen, Hans Reitzels Forlag, København, 2002, 256 s., 198 kr.

Indvandringen til København i anden halvdel af det 19. århundrede syntes ingen ende at ville tage, og blandt det københavnske borgerskab trivedes dengang – som i dag – en række forskellige forslag til, hvordan man kunne sende tilflytterne “hjem” igen: Hjem til et landbrug, som angiveligt skreg på arbejdskraft, og hvor de mange forhulede mænd, kvinder og børn efter de gode københavnernes mening hørte bedre hjemme. Herberg for hjemløse mænd og senere

for kvinder, var et ud af de mange forslag. Her kunne de få midlertidigt husly, mad – høre opbyggelige foredrag. I 1896 åbnede et sådan mandsherberg under stor offentlig bevågenhed. Seks år senere indviedes Herberg for Hjemløse Kvinder i anderledes diskretion. På to etager i en gammel bygning på Gråbrødre Torv var der, foruden foredrags- og spisesal, plads til at huse 30 kvinder.

Bag initiativet stod en aktionskomité med tætte forbindelser til Dansk Kvindesamfund og med de dynamiske damer, journalister og forkæmpere for kvinders stemmeret Vibeke Salicath og Valborg Andersen i spidsen. Det er med afsæt i disse to kvinders liv, at Tinne Vammen fortæller historien om Kvindeherbergets tilblivelse. Det er en stor fortælling, hvor den københavnske filantropi og fremkomsten af en ny generation af kvinder, der dygtigt udnyttede deres plads som skribenter på byens fremmeste blade og aviser væves ind i hinanden. Det er en historie, som for alvor belyser konservative kvinders bidrag til kvindebevægelsen i årene op imod 1. Verdenskrig. Moder- og ægteskabet var omdrejningspunktet i enhver kvindes liv, og det burde samfundet respektere, beskytte og forsvare, hvis det kom til krig. Men det forhindrede ikke, at kvinder blev hørt – tværtimod. Salicath sad således i Københavns Borgerrepræsentation og forsøgte, uden held, at blive indvalgt i Folketinget.

I bogens anden halvdel gennemgås Kvindehjemmets videre udvikling, fra de første år på Gråbrødre Torv, over de mange år på Læssøegade, til hjemmet i 1945 fik sine nuværende bygninger på Jagtvej i København. Herberget var en institution i institutionen, som også omfattede ammestueafdeling, vuggestue, børnehaven, en

døgninstitution og et fritidshjem, samt på et tidspunkt et folkekøkken. Hertil kom vaskeri, sy- og strygestue. På nær kvindehjemmet, blev alle disse aktiviteter enten afviklet eller kommunaliseret i løbet af 1960'erne. Bogen afsluttes med et kort kapitel om husets "gæster", i udgangspunktet tjenestepiger og syersker med landlig baggrund – i dag overvejende kvinder, som er født udenfor Danmarks grænser.

Tinne Vammen er en sand "arkivrotte", det er ganske enkelt utroligt, hvad hun har gravet frem om filantropien i København. Hun er med når følelserne går over forstanden – og hun er med når disse mange handlingens kvinder træder ind på historiens scene. Her, som når hun beskriver tjeneste- og sypigens livsvilkår i 1900-tallets København, er hun på hjemmehavne. Derimod fænger institutionshistorien aldrig rigtig på samme måde, ligesom forbindelsen mellem de biografiske afsnit og de institutionelle ikke altid er indlysende. Det bliver en næsten forudsigelig historie om samspelet mellem offentlig og privat hjælp i en tid, hvor velfærdsstaten gradvist fik fodfæste. Hvor aktørerne bag Kvindehjemmet er meget synlige i den første tid, er de næsten usynlige, jo længere vi kommer op i tid. Der tegner sig et billede af, at ildsjælene blev "ofret" på professionaliseringens og velfærdsstatens alter. Uden tvivl, men spørgsmålet er, om ildsjælene ikke rykkede tættere på klienterne i kontrast til århundredeskiftets forstander- og bestyrerinder, som ikke synes at have haft megen nærkontakt med "gæsterne". Svaret må indtil videre blæse i vinden, for hverdagslivet på herberget er så godt som ladt ude af historien. Men spændende og tankevækkende læsning er det, helt bestemt.

Ning de Coninck Smith

Referat af Repræsentantskabsmøde i Fredericia den 3. maj 2003

1. Valg af dirigent og referent

Som dirigent blev valgt Peter Korsgaard, som referent Elsebeth Ib.

Dirigenten gennemgik dagsorden. Valg af suppleant blev tilføjet hvorefter dagsorden blev godkendt.

2. Godkendelse af forretningsorden for repræsentantskabsmødet

Forretningsorden godkendt.

3. Godkendelse af nye medlemmer

Institut for Forskning i Idræt og Folkelig Oplysning.

Vartov-arkivet.

Landsarkivet for Fyn.

Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet

Alle blev optaget.

4. Formanden for DHF, Poul Porskær Poulsen, aflagde beretning:

Der er endnu ikke gået et år, siden DHF sidst afholdt repræsentantskabsmøde. Vi har jo imidlertid en praksis med at holde repræsentantskabsmøde i forbindelse med de fire landsorganisationers årsmøder, så det er disse årsmøder, der bestemmer, hvornår DHF har repræsentantskabsmøde. I år er det så Sammenslutningen af Slægtshistoriske Foreninger, der har indvilget i at have os på besøg. Vi siger tak, fordi vi må være her i år. Næste års repræsentantskabsmøde er endnu ikke fastlagt; det burde jo nok være DKM, men der er dårligt plads til os i Fuglsø, så foreløbig er repræsentantskabsmødet for 2004 ikke fastlagt.

I sidste beretning blev der udtrykt

utilfredshed med de sparekrav, som den borgerlige regering barslede med. Utilfredsheden er ikke blevet mindre i tiden, der er gået, for nu er vi jo for alvor begyndt at kunne se konsekvenserne. Nedskæringerne på vort store kulturhistoriske museum, Nationalmuseet, har været særdeles synlige. Museets budget skal i perioden 2002-2005 skæres fra 173 til 151 mio. kr., samtidig med at der er sket nogle interne omprioriteringer. Ca. 50 stillinger forsvinder som følge af de eksterne sparekrav og ca. 20 som følge af interne rokeringer. Det medfører en dårligere service, en reduceret formidling, og når man så kommer på Nationalmuseet, skal man oven i købet betale mere i entré. Det er klart et stort problem, at landets førende museum på den måde forringes med beskæring i indsamling, bevaring, forskning og formidling – og overordnet set kan den del af vores kulturarv, som bevares på Nationalmuseet, lide ubodelig skade pga. dårlige magasinforhold og beskæring i konserveringen.

Det samme vil være tilfældet med Statens Arkivers værdifulde samlinger af centraladministrationens arkivalier mm. Det nye Rigsarkiv på Amager blev skåret væk, og en lidt uovervejede plan om et Rigsarkiv i Odense blev også skudt i sæk. Men hvad så? Siden er der ikke sket noget. Rigsarkivet må kæmpe med dårlige magasinforhold, hvor temperaturudsving er medvirkende til at nedbryde det enestående materiale. Rigsarkivet søger naturligvis at sikkerhedsfilme og scanne så meget som muligt, men det

er jo en brøkdæl, som der er mulighed for – specielt med de sparekrav, som denne institution også har været udsat for, i øvrigt også på konserveringsområdet. For brugerne er situationen ikke bedret: Der må stadig døjes med fjernmagasiner i stedet for den samlede løsning, hvor der er mulighed for at ekspedere ordentligt på læsesalen.

Landsarkiverne er heller ikke gået ram forbi. Åbningstiden er blevet forkortet – man kan f.eks. ikke besøge landsarkiverne mere om mandagen – til ugunst for den store mængde brugere, der ønsker at forske i landsarkivernes materiale. Og det gælder både slægtsforskerne fra hele landet og universitetsforskere. Til gengæld må et reduceret antal ansatte nu kæmpe med et forøget pres i den åbningstid, der trods alt er tilbage.

På lokalarkivområdet har bl.a. presset på kommunerne den konsekvens, at de lokale arkiver – og i øvrigt også museer – står i fare for at blive udsat for sparekrav fra kommunens side – og samarbejdet i SLA, der udfører et værdifuldt stykke arbejde med at sørge for kvalitet i det lokale arkivarbejde, er blevet skåret i sit tilskud fra Kulturministeriet. Heldigvis har SLA dog fået bevilling til at færdiggøre det vigtige arbejde med registreringsprogrammet Arkibas, der indtil nu kun har været på markedet i en DOS-udgave, men som snart vil kunne anvendes af lokalarkiverne i en netbaseret udgave. Det er bestemt glædeligt. Til gengæld betyder det reducerede tilskud, at det bliver det sværere at sikre kvaliteten i uddannelsesarbejdet, arbejdet med de kommunale arkivalier, hvor den nye arkivlov har medført skærpede bestemmelser for, hvornår offentlige arkiver skal stilles til rådighed – og den øgede professionalisering i samarbejde med folkelige kræfter. SLAs tilskud burde i virkeligheden have været forøget, for her får man virkelig noget for pengene.

Når vi nu er inde på det folkelige arbejde, så må det også være på sin plads at nævne regeringens halvering af Folkeuniversitetets statstilskud med virkning i forhøjet komitéafgift fra årsskiftet. Folkeuniversitetet er ganske vist ikke en DHF-organisation, men mange af medlemmerne i SLA, SSF, DLF og andre foreninger, der arbejder med historien her i landet, anvender Folkeuniversitetet flittigt, og dermed bliver der mulighed for at få viden, indsigt og debat rundt i landet – også til steder, hvor der ellers ikke vil være mulighed for at arrangere foredrag og betale et nogenlunde hæderligt honorar. Komitéafgiften er steget fra 750 til 1350 kr. for en forelæsning – og et kursus med mindst seks dobbelttimer vil nu koste 5.400 kr. Det vil afskære en masse foreninger fra at bruge denne ellers gode mulighed.

Jamen, er det da bare den helt stor elendighed, det hele? Nej, det er det vel ikke, men det er på vej i den forkerte retning. Der skal dog kvitteres for de 53 mio. til forskning og digitalisering, som Kulturministeriet har frigjort over de næste tre år. Skønt det er et ret begrænset beløb, så er det dog glædeligt, at der trods alt kommer penge også den anden vej!

Pengene fordeles med forskellige beløb til en række institutioner, bl.a. Statens Arkiver, Nationalmuseet, Det Kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket, og en meget stor del af pengene er øremærket til digitalisering af kulturarven. Man må dog samtidig ærgre sig over, at det arbejde, som gøres i SLA for tilgængeliggørelse af den danske kulturarv på nettet, ikke bliver honoreret i denne forbindelse.

For kort tid siden barslede Kulturministeriets udvalg vedr. bevaring af kulturarven med en diger rapport, og heri kan man læse sig til de mange behov, der findes i de store statslige institutioner. Behov, der bør løses, hvis man mener noget med at ville bevare

den danske kulturarv, men som naturligvis også bør udløse økonomiske midler, for ellers kan det nemlig ikke lade sig gøre.

Helt generelt så er der dog stadig grund til at huske på, at det er godt og givende at beskæftige sig med historien. Det er der mange, der er interesseret i, hvilket man kan forvise sig om ved at se salgshallene på de talrige historiske bøger, der hvert år udkommer, følge de efterhånden ret mange historiske serier og udsendelser i fjernsynet og ved at se deltagelsen i allehånde historiske arrangementer.

Historie-online.dk

Det vigtigste, som er sket for Dansk Historisk Fællesråd i den forløbne periode, er opbygningen og lanceringen af websiten www.historie-online.dk. Med websiten har DHF ønsket at skabe et aktivt sted på nettet, som handler om historie i Danmark i bred forstand. Der skal både være nyheder og indlæg for universitetsforskerne, webudstillinger, bognyheder, TV-anmeldelser, oversigt over udstillinger o.l. for den almindeligt interesserede – og så også lidt skæg og ballade. Vi synes, det er kommet rigtig godt i gang. Der har været stor interesse for historie-online, både med hensyn til at besøge hjemmesiden og levere stof til den. Historie-online, der i alt omfatter 226 sider, bruges dagligt at omkring 60, og antallet af abonnemeter på nyhedsbrevet ligger for øjeblikket på 155. I alt har der siden den 20. januar i år været små fjorten tusind besøg på siden.

Med historie-online har den historiske verden er sted, hvor man kan gøre opmærksom på sin institution, sin forskning, sin udstilling, sin mening osv.

Men skønt der har været god respons kan der sagtens være meget mere input – kun ved at brugerne er aktive og giver deres besyv, kan histo-

rie-online fortsætte med at være det aktive sted, den er i dag. (historie-online demonstreres efter årsmødet).

Websiten laves for øjeblikket næsten udelukkende med frivillig arbejdskraft, og der er al mulig grund til at rose styrelsesmedlem Charlotte S.H. Jensen for et stort og kreativt stykke arbejde for at få historie-online til at blive så god. Noget af opdatering og redigeringen bliver desuden pr. honorar forestået af Henrik Olsen, der er deltidsansat på SLA.

Historie-online er altså vores vigtigste begivenhed, og det er i virkeligheden også en indlysende sag for DHF, fordi vi her igennem får mulighed for at fremme interessen for historien, medvirke til mere samarbejde og i det hele taget skabe et sted, hvor historie-verdenen kan mødes, hvad enten der er tale om foreninger, arkiver, museer, universitetsinstitutter, specialsamlinger, forlag, presse og enkeltpersoner. Og det er faktisk det, DHF skal gøre.

Fortid og Nutid

Danmark bliver sommetider karakteriseret som landet med de mange historiske tidsskrifter. Helt forkert er det jo ikke, men så er det da rart at være med til at udgive et af de allervigtigste, nemlig Fortid og Nutid. Tidsskriftet har i næsten et århundrede været med til at sætte dagsordenen i den historiske verden, og der er som sædvanlig grund til at sige tak til redaktørerne, Peter Henningsen, Sniff Andersen Nexø og Karl Peder Pedersen. Tidsskriftet holder et højt niveau både på artikel- og anmeldelsesniveau, og ideen med at interviewe nøglepersoner har været en succes, som mange har været glade for. Fortid og Nutid har for øvrigt også sin egen web-side: www.fortidognutid.dk, hvor der er ca. 10 besøgende pr. dag.

Styrelsen har ikke – og skal heller ikke have – nogen direkte indflydelse på redaktionen af tidsskriftet, men vi

har i år afholdt et møde med redaktørerne, hvor vi har forsøgt at give noget input og diskutere tidsskriftets linje. Vi blev enige om, at det ville være en god idé med sådanne årlige møder, hvor vi ser hinanden og udveksler ideer.

Bortset fra vores lille, uprætentiose nyhedsbrev er der ikke udgivet yderligere siden sidste repræsentantskabsmøde, men som tidligere nævnt, så er der jo en bog om anvendelsen af kort på vej. Men det vil Peter Korsgaard komme nærmere ind på ved det efterfølgende foredrag.

Det kommende år

Man kan jo ikke vide, hvad fremtiden vil bringe, men som det ser ud nu, arbejder DHF naturligvis videre med historie-online.dk, udgiver som nævnt en bog om kort, og måske får vi ideer til andre udgivelser; det er i hvert fald noget, vi arbejder på. Vi holder naturligvis til stadighed øje med de politiske initiativer, som med- eller modarbejder vores sag. Man kan sagtens give styrelsen et praj om en sag, der bør gøres noget ved. Helt konkret ville det være fint, hvis der var mulighed for at få en aftale med nogle af de meget store billedleverandører (som i øvrigt er medlem af DHF), hvor flere af DHF's medlemmer har nævnt, at der betales en helt urimelig pris, når de skal bruge et billede til en publikation. Ting koster naturligvis penge, og specielt i disse år skal man ikke regne med at få ret meget uden betaling, men en opfattelse af ublu overpris er i nogle tilfælde ved at brede sig.

Vi håber desuden at kunne udarbejde en handlingsplan med ideer til nye aktiviteter og forhåbentlig også deraf følgende indtægter. Som det vil fremgå af regnskabet, så har DHF et driftsunderskud, som ganske vist ikke endnu er alarmerende, men som i det lange løb ikke går. Så det vil vi også gerne noget ved.

Til slut er blot at sige tak til mine medstyrelsesmedlemmer, til Ingrid Christensen i bogekspeditionen og til SLA's sekretariat for godt samarbejde.

Formandens fremlagte beretning blev godkendt uden kommentarer

5. Regnskab

Regnskab blev godkendt uden kommentarer.

6. Indkomne forslag

Forslag til repræsentantskabsmødet fra DHF's styrelse:

Ny §3, stk.2:

Nye medlemmer optages af styrelsen efter skriftlig anmodning. Medlemsskab træder i kraft pr. førstkommende 1. januar.

(Nuværende: "Nye medlemmer optages af styrelsen og forelægges til endelig godkendelse af repræsentantskabet på førstkommende ordinære møde.")

Det vil også medføre ændring i stk. 4, hvor dagsordenens punkt c:

"Godkendelse af nye medlemmer" udgår.

Forslag blev godkendt uden kommentarer.

7. Budgetforslag og kontingentsættelse

Budgetforslag blev godkendt uden kommentarer, ligesom uændret kontingent.

8. Valg til styrelsen + godkendelse af revisorer

På valg var Gunnar Jakobsen, Told- og Skattehistorisk Selskab og Charlotte S.H. Jensen, Arkivaria.

Begge blev genvalgt, ligesom der var genvalgt til revisionselskabet Ernst og Young, Århus.

9. Valg af suppleant

På valg var Erik Nørr, Landsarkivet for Sjælland m.m.

Erik Nørr blev genvalgt.

10. Eventuelt

Karl Peder Pedersen, der siden 1998 har oplevet 3 formænd, fandt det glædeligt med en formand fyldt med energi og nye ideer.

Formanden takkede Charlotte S.H. Jensen for hendes store arbejde med Historie-online og overrakte et gavekort.

Før repræsentantskabsmødet var der udleveret konkurrencekuponer (quiz) til deltagerne og lodtrækningen fik flg. resultat. Bauers Kalender blev vundet af Hanne Bjørn. Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk af Bente Gregeren.

Dirigenten afsluttede repræsentantskabsmødet og formanden takkede ham for arbejdet med en flaske.

Efter mødet gennemgik Charlotte S.H. Jensen Historie-online side for side og fortalte om baggrund og principper for opbygningen.

Efter en kort pause fortalte Peter Korsgaard derefter om kort, fakta eller ikke, der er mange faldgruber.

Referent Elsebeth Ib

Dirigent Peter Korsgaard

Dansk Historisk Fællesråds årsregnskab for 2002

Resultatopgørelse for året 2002

	Regnskab 2002	Budget 2002	Regnskab 2001
DHF Styrelsen			
<i>Indtægter</i>	39.969	35.000	39.947
<i>Udgifter:</i>			
Møder mv.	-12.042	-10.000	-6.499
Administration incl. edb-udgifter	-54.509	-60.000	-62.572
<hr/> <i>DHF Styrelsen i alt</i>	<hr/> -26.582	<hr/> -35.000	<hr/> -29.124
Fortid og Nutid			
<i>Indtægter</i>	171.775	195.000	195.671
<i>Udgifter:</i>			
Trykning og distribution	-181.348	-170.000	-169.768
Andre omkostninger	-56.821	-60.000	-63.663
<hr/> <i>Fortid og Nutid i alt</i>	<hr/> -66.394	<hr/> -35.000	<hr/> -37.760
Boglageret			
<i>Indtægter</i>	29.259	25.000	26.012
<i>Udgifter:</i>			
Omkostninger bogekspedition	-24.360	-30.000	-29.899
<hr/> <i>Boglageret i alt</i>	<hr/> 4.899	<hr/> - 5.000	<hr/> -3.887
Resultat af ordinær drift	-88.077	-75.000	-70.771
Finansielle indtægter og udgifter	26.939	25.000	25.645
<hr/> Samlet resultat af overføre til næste år	<hr/> -61.138	<hr/> -50.000	<hr/> -45.126

Balance pr. 31. december 2002

	2002 kr.	2001 kr.
AKTIVER		
<i>Likvider</i>		
Mellemværende med bogsekspedition	3.778	0
Nordea, driftkonto	23	31.314
Nordea, abonnementskonto	1.201	109.769
BGbank	147.941	74.761
<i>Værdipapirer:</i>		
Investeringsbeviser- 4000 Nordea-Invest Direct – anskaffelsessum (kursværdi kr. 423.200)	424.110	424.110
Obligationer, nom. kr. 151.000, anskaf- felsessum (kursværdi kr. 150.990)	145.268	145.268
	722.321	785.222
<i>Debitorer</i>		
Medlemmer	1.750	1.050
Abonnenter <i>Fortid og Nutid</i>	400	420
Bogsalgstilgodehavende	9.521	1.147
Diverse tilgodehavender	0	1.413
Momsmellemværende	15.901	26.762
Tilgodehavende tilskud	0	25.000
Tilgodehavende obligationsrenter	1.000	1.000
	28.572	56.792
<i>Boglager (ikke værdisat)</i>	0	0
<i>Inventar (ikke værdisat)</i> (DHF ejer telefax og andel i kopimaskine købt i 1996 samt PC og printer til brug for bogsekspedition købt i 2000)	0	0
AKTIVER I ALT	750.893	842.014

Balance pr. 31. december 2002

	2002 kr.	2001 kr
PASSIVER		
<i>Egenkapital</i>		
Driftskapital primo	629.532	674.658
Årets driftresultat	-61.138	-45.126
	<hr/>	<hr/>
	568.394	629.532
<i>Hensættelser</i>		
Fremtidige aktiviteter – primo	30.000	30.000
Nyudgivelser – primo	50.346	50.346
	<hr/>	<hr/>
	80.346	80.346
<i>Kreditorer</i>		
Mellemværende med bogeksepedition	0	343
Skyldige omkostninger	90.438	115.091
For meget modtaget refusion af udbytteskat	10.000	10.000
A-skat og AM-bidrag	1.715	6.702
	<hr/>	<hr/>
	102.153	132.136
	<hr/>	<hr/>
<i>Passiver i alt</i>	750.893	842.014

Vejle, den 3. maj 2003

Poul Porskær Poulsen
formand

Odense, den 3. maj 2003

Michael Bregnsbo
kasserer

Revisors påtegning

Til Styrelsen i Dansk Historisk Fællesråd

Vi har revideret årsregnskabet for Dansk Historisk Fællesråd for regnskabsåret 1. januar – 31. december 2002.

Fællesrådets ledelse har ansvaret for årsregnskabet. Vores ansvar er på grundlag af vores revision at udtrykke en konklusion om årsregnskabet.

Den udførte revision

Vi har udført vores revision i overensstemmelse med danske revisionsstandarder. Disse standarder kræver, at vi tilrettelægger og udfører revisionen med henblik på at opnå høj grad af sikkerhed for, at årsregnskabet ikke indeholder væsentlig fejlinformation. Revisionen omfatter stikprøvevis undersøgelse af information, der understøtter de i årsregnskabet anførte beløb og oplysninger. Revisionen omfatter endvidere stillingtagen til den af ledelsen anvendte regnskabspraksis og til de væsentlige skøn, som ledelsen har udøvet, samt vurdering af den samlede præsentation af årsregnskabet. Det er vores opfattelse, at den udførte revision giver et tilstrækkeligt grundlag for vores konklusion.

Revisionen har ikke givet anledning til forbehold.

Konklusion

Det er vores opfattelse, at årsregnskabet giver et retvisende billede af Fællesrådets aktiver, passiver og den finansielle stilling pr. 31. december 2002, samt at resultatet af Fællesrådets aktiviteter for regnskabsåret 1. januar – 31. december 2002 i overensstemmelse med årsregnskabsloven.

Århus, den 20. marts 2003

Ernst & Young

Statsautoriseret Revisionsaktieselskab

Klavs Klercke Rasmussen

statsautoriseret revisor

Bidragydere i dette hefte (december 2003)

Martin T.H. Bork, f. 1971, mag.art., projektmedarbejder ved Haslev Museum.

Lars Vangen Christensen, f. 1975, cand. mag. fra Københavns Universitet.

Tommy P. Christensen, f. 1955, cand.mag., intendant ved Malmö Museers Dokumentationsenhet.

Ning de Coninck-Smith, f. 1953, ph.d. og lektor ved Danmarks Pædagogiske Universitet i København.

Lisa Elsbøll, f. 1957, cand.phil., forstander på AOF Gladsaxes Vejledningscenter.

Morten Fink-Jensen, f. 1969, ph.d., forskningsstipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Karl-Erik Frandsen; f. 1940, dr.phil., docent ved Institut for Historie ved Københavns Universitet.

Karsten Gabrielsen, f. 1954, cand.phil., arkivar ved Landsarkivet for Sjælland.

Peter Henningsen, f. 1964, ph.d., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Ulrik Langen, f. 1966, ph.d., forskningsstipendiat ved Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter.

Søren Mentz, f. 1967, ph.d., museumsinspektør ved Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

Henrik Gjøde Nielsen, f. 1960, cand.phil., museumsinspektør ved Hals Museum.

Kenn Tarbensen, f. 1964, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Erhvervsarkivet i Århus.

Alex Wittendorff, f. 1932, dr.phil., lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet, 1968-1999.

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

2003

Fortid og Nutid 2003

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd, c/o Vejle Byhistoriske Arkiv og Stadsarkiv, Enghavevej 2, 7100 Vejle.

Redigeret af arkivar, ph.d. Peter Henningsen, cand.mag. Sniff Andersen Nexø og arkivar, ph.d. Karl Peder Pedersen.

© 2003 *Fortid og Nutid* og forfatterne.

Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s.

Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Indhold 2003

Artikler

Morten Fink-Jensen: Forskningen og forsynet. Religion og videnskab i det efterreformatoriske Danmark	263
Jens Holmgaard: Den danske bondeungdoms mobilitet i 1730'erne	26
Henrik Horstbøll: Læsning til salighed, oplysning og velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 17- og 1800-tallet	83
Jesper Vaczy Kragh: »Overtro og trolddom«. Selskabet for Psykisk Forskning 1905-30	163
Claus Mechlenborg. Une créature subalterne. En borgersøns vej til indflydelse under den danske enevælde: Ove Høegh-Guldberg 1731-1772.	109
Søren Mentz: Kunsten at fremstille en død helt. Officersportrætter fra De Slesvigske Krige og dansk nationalisme i slutningen af 1800-tallet	243
Henrik Gjøde Nielsen: Troels-Lund. En biografisk skitse	49
Lene Otto: »Sygdommen kom som en Explosion«. Den spanske syge i Danmark	1
Gunnar Lind Haase Svendsen: Det store halbyggeri	186

Debat

Nikolaj Frandsen og Jesper Boysen: Et fælles registreringssystem for museer og arkiver	205
--	-----

Interviews

No free lunch. Samtale med Thorkild Kjærgaard om historie og historikere	290
--	-----

Debatanmeldelser

Charlotte Appel: Kulturhistorie og kirkehistorie. En udvidet anmeldelse af Linda Oja: Varken Gud eller natur. Synet på magi i 1600 och 1700-talets Sverige og Göran Malmstedt: Bondetro och kyrkero. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige	130
Alex Wittendorff: Lykkemagere og civilisationsskabere i 1700-tallets Danmark	283

Anmeldelser

Grete Tuxen Andersen og Alan Hjorth Rasmussen: Hverken for ros eller løn (Christian Larsen)	145
Morten Andersen: 25-års byfornyelse i Kolding (Jens Johansen)	158
Claus Bjørn: Brahesminde – et grevskabs historie (Christian Larsen)	71
Charlotte Appel, Peter Henningsen og Nils Hybel (red.): Mentalitet og historie (Ulrik Langen)	218
Bondegårde i Danmark (Mikkel Venborg Pedersen)	221
Bo Bræstrup og Kurt Sørensen (red.): Mellem Kattegat og Isefjord (Christian Larsen)	75
Hanne Christensen m.fl.: Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer i Sønderjylland (Per Grau Møller)	142
Bjørn Westerbeek Dahl: Geddes eleverede kort over København 1761 (Peter Henningsen)	222
Rasmus Dahlberg: En anden historie (Peter Henningsen)	68
Louise Dalby: Retledte drenge? Filantropi og opdragelse på opdragelsesanstalten Bøgildgård 1830-1900 (Kenn Tarbensen)	309
Hans Jacob Debes: Færingernes land (Stella Borne Mikkelsen)	229
Birgitte Dedenroth-Schou og Jens Åge S. Petersen: Rådhus og bystyre i Kolding 1500-2000 (Asger Svane Knudsen)	229
Peter Dragsbo og Helle Ravn: Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til (Erik Helmer Pedersen)	71
Jørgen og Steffen Duus: Håndværk – da det var håndens værk (Mikkel Venborg Pedersen)	226
Kjeld Ejdorf: Stormfloden Den 13. november 1872 (Anders Bloksgaard) ...	78
John Erichsen: Rønnebæksholm (Christian Larsen)	71
Karl-Erik Frandsen, Erik Housted, Inger Kjær Jansen og Lis Thavlov: Amager (Lisa Elsbøll og Tommy P. Christensen)	307
Bo Fritzbøger: Bag Hegnet. Historien om levende hegn i det danske landskab (Karl-Erik Frandsen)	306
Karsten Gabrielsen: Virksom flyver jeg frem (Helga Mohr)	74
Ernst Goldschmidt: I tre borgmestres tid. Det kommunale selvstyre i Søllerød 1974-2001 (Christian Larsen)	231
Edmund Gosse: To Besøg i Danmark 1872 og '74 (Peter Henningsen)	71
Hans Schultz Hansen: Dansk jord på danske hænder (Gunnar Solvang) ...	156
Lars Henningsen (red.): Sct. Nicolai Kirke i Aabenraa (Christian Larsen) ..	143
Eigil Holm: Horsensegnens Kirker (Tommy P. Christensen)	307
Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (red.): 19 myter i Sønderjyllands historie (Ulrik Langen)	302
Børge Kjær: Djurslands kalk (Torben Hansgaard)	76
Niels H. Kragh-Nielsen: Galgehøj og rettersted (Tyge Krogh)	147
Karin Kryger og Lisbeth Gasparski: Tranquebar. Kirkegårde og gravminder (Erik Gøbel)	233
Christian Larsen: Til Gavn for Menneskeheden og Fædrelandet (Karl Peder Pedersen)	70

Ulrik Langen (red.): Ritualernes Magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000 (Lars Vangen Christensen)	297
Martin Schwarz Lausten: De fromme og jøderne (Michael Hertz)	69
Martin Schwarz Lausten: Oplysning i kirke og synagoge (Morten Petersen)	235
Anne Marie Lebech-Sørensen: Vindmøller og vandmøller i Danmark (Lise Andersen)	146
Henrik Lerdam: Kongen og tinget. Det senmiddelalderlige retsvæsen 1340-1448 (Karsten Gabrielsen)	298
Kirsten Lindberg: I skyggen af Boas og Jakin (Karl Peder Pedersen)	70
Kirsten Lindberg: Fra maskulint magtsymbol til feminint flirtemiddel (Karen Hjorth)	148
Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt and Bjørn Poulsen (red.): Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in early modern Northern Europe (Martin T.H. Bork)	304
Annemarie Lund: Danmarks Havekunst III (Lene Floris)	232
Christer Lundh og Kerstin Sundberg (red.): Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer (Claus Mechlenborg)	219
Kjell A. Modéer: Patriot i gränsland. Einar Hansen – entreprenör och mecenat (Tommy P. Christensen)	234
Søren Mulvad (udg.): Katastrofen i Ishavet 1777 (Erik Gjøbel)	145
Niels Jul Nielsen: Virksomhed og arbejderliv (Jørgen Fink)	148
Erik Nørr: Så længe I holder fast i os, vil vi holde fast i jer (Henrik Gjøde Nielsen)	230
Erik Nørr og Hans Schultz Hansen (red.): Harmonisering eller sær- ordning (Henrik Stevnsborg)	152
Thomas Bloch Ravn: Den Gamle By (Peter Henningsen)	305
Jakob Seerup: Søkadetakademiet i Oplysningstiden (Peter Henningsen)	144
Adam Tybjerg Schacke: Enkelt- og enestegårde på Fyn – i dyrknings fællesskabets tid (Karl-Erik Frandsen)	299
Henrik Bredmose Simonsen: Motorvejene i Vendsyssel (Steffen Elmer Jørgensen)	153
Statens Arkivers Informationsserie 1-6 (Henrik Gjøde Nielsen)	224
Lulu Salto Stephensen: Danmarks Havekunst II (Lene Floris)	232
Gunnar Solvang: Kalkudvinding på Køgeegnen (Torben Hansgaard)	228
Anne C. Sørensen: Ladby. A Danish Ship-Grave from the Viking Age (Lars Bisgaard)	237
Ditlev Tamm (red.): Kongens Retterting 1537-1660, bind I-II (Henrik Gjøde Nielsen)	300
Tinne Vammen: Midlertidigt ophold. Kvindehemmet i København 1902-2002 (Ning de Coninck Smith)	309
Johannes Wendt-Larsen: Brevveksling mellem amtsprovst Peter Wilhelm Lütken og stamhusbesidder Niels Hofman (Bang) (Henrik Gjøde Nielsen)	227
Johannes Wendt-Larsen: Det landøkonomiske institut på Hofmansgave 1845-1857 (Henrik Gjøde Nielsen)	227

Meddelelser

Dansk Historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde 3. maj 2003	311
Dansk Historisk Fællesråds årsregnskab for 2002	316
Redaktørskifte	242

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchet (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Søren Mentz: Kunsten at fremstille en død helt. Officersportrætter fra De slesvigske Krige og dansk nationalismen i slutningen af 1800-tallet	243	Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (red.): 19 myter i Sønderjyllands historie (Ulrik Langen)	302
Morten Fink-Jensen: Forskningen og forsynet. Religion og videnskab i det efterreformatorske Danmark	263	Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt and Bjørn Poulsen (red.): Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in early modern Northern Europe (Martin T.H. Bork).....	304
Debatanmeldelse		Thomas Bloch Ravn: Den Gamle By, Et vindue til historien (Peter Henningsen).....	305
Alex Wittendorff: Lykkemagere og civilisationsmagere i 1700-tallets Danmark	283	Bo Fritzboøgher: Bag Hegnet. Historien om levende hegn i det danske landskab (Karl-Erik Frandsen).....	306
Interview		Egil Holm: Horsesegnens Kirker (Tommy P. Christensen).....	307
No free lunch: Samtale med Thor-kild Kjærgaard om historie og historikere	290	Karl-Erik Frandsen, Erik Housted, Inger Kjær Jansen og Lis Thavlov: Amager (Lisa Elsbøll og Tommy P. Christensen).....	307
Anmeldelser		Louise Dalby: Retledte drenge? Filantropi og opdragelse på opdragelsesanstalten Bøgildgård 1830-1900 (Kenn Tarbensen)....	309
Ulrik Langen (red.): Ritualernes Magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000 (Lars Vangen Christensen).....	297	Tinne Vammen: Midlertidigt ophold. Kvindehjemmet i København 1902-2002 (Ning de Coninck Smith)	309
Henrik Lerdam: Kongen og tinget. Det senmiddelalderlige retsvæsen 1340-1448. (Karsten Gabrielsen).....	298	Meddelelser	
Adam Tybjerg Schacke: Enkelt- og enestegårde på Fyn – i dyrkningsfællesskabets tid (Karl-Erik Frandsen)	299	Referat af Repræsentationsmøde i Fredericia den 3. maj 2003..	311
Ditlev Tamm (red.): Kongens Retterting 1537-1660, Bind I-II (Henrik Gjøde Nielsen).....	300	Dansk Historisk Fællesråds årsregnskab for 2002	316
		Medvirkende ved dette hæfte.....	320